

ИСЛАМ ТАРИХЫ, ӨНЕРІ
МЕН МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

«ӘЗІРЕТ-СҰЛТАН» ҰЛГЫ
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

ҚАЗАҚСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ИСЛАМ ЖӘНЕ ЙАСАУИЙАНЫҢ МӘДЕНИ ТАРИХЫ

Девин ДиУис

XVI-XVIII ғасырлардағы Йасауиға дәстүрінің Дашт-и Қыпшақтағы ықпалы

*The Yasavi Presence in the Dasht-i Qipchaq from the 16th to 18th Century**

Йасауиға сопылық дәстүрінің тарихи дамуының ортасы негізінен Орталық Азиядағы түркі тілдес көшпенділер мекендеген дала аймақтары болды деп жиі болжанады. Бұл топтар XV ғасырдан бастап қазақтар деп атала бастады.¹ Бұл болжам Арыстан Бабтың екінші ілімін насихаттаған Ахмад Йасауидің түркілерді исламдандырудағы тарихи рөлі туралы стереотиптерді ішінара көрсетеді. Бірақ ол, сонымен қатар, Ахмад Йасауидің өмірі мен сопылық қызметінің көрінісін де көрсетеді. Атап айтқанда, Түркістан немесе Йасы қаласы Сырдария өзенінің аңғары мен даланың шекарасында орналасқан. XIV ғасырдан бастап Йасауи кесенесінің басты зиярат орны ретінде танылғаны Йасауи атымен аталатын сопылық дәстүрдің осы аймақта және кесенемен тікелей байланысты адамдар арасында мықты болғандығы туралы түсінікті нығайта түсті.²

* Алғашқы жарияланған жері: DeWeese, Devin. "The Yasavi Presence in the Dasht-i Qipchaq from the 16th to 18th Century," in: *Islam, Society and States across the Qazaq Steppe, 18th – Early 20th Centuries*, ed. Niccolò Pianciola and Paolo Sartori (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2013; Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Sitzungsberichte, 844. Band), бб. 27–67.

- 1 Әрине, қазақтар XVIII немесе XIX ғасырға дейін толықтай исламданбаған деп сипатталады (бұл не дегенді білдіретініне қарамастан), бір жағынан, немесе ерте кезден-ақ «Йасауиға дәруіштеріне» берілген деп бейнеленеді, ал бұл екі қарама-қайшы сипаттамалар кейде Йасауиға дәстүрінің өзі толықтай исламдық емес деген болжам арқылы үйлесімді болып көрінеді; мұндай сипаттамалар идеологиялық болжамдарға, бұрмаланған деректерге немесе мүлде деректерге негізделмеген.
- 2 Ахмад Йасауи және онымен байланысты сопылық дәстүр Дашт-и Қыпшақтың көшпенді түркілерімен, оның ішінде қазақтармен тығыз байланысты деген болжам бір ғасыр бұрынғы Көпрулү мен Бартольдтың алғашқы зерттеулерінде көрініс тапқан және әлі де батыс ғалымдар арасында кеңінен қолданылады. Бұл қазіргі Орталық Азия туралы еңбектердегі танымал «фондық» шолуларда немесе тарихи шолуларға арналған неғұрлым байыпты талпыныстарда да көрінеді; мысалы, алғашқыға қатысты, Kemal H. Karpat-тың «The Roots of Kazakh Nationalism: Ethnicity, Islam or Land?» атты мақаласын қар.: In: *A Collapsing Empire: Underdevelopment, Ethnic Conflicts and Nationalisms in the Soviet Union*, ed. Marco Buttino (Милан, 1993), бб. 316–317; Olivier Roy, *The New Central Asia: The Creation of Nations* (New York, 2000; түпнұсқасы француз тілінде жарық көрген – *La Nouvelle Asie centrale ou la fabrication des nations* [Paris, 1997]), бб. 143–144, 147; Yaacov Ro'i, *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev* (London, 2000), бб. 360, 386, 394; және Ahmed Rashid, *Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia* (New Haven and London, 2002), б. 27; тарихи шолуларға арналған талпыныстар туралы, мысалы, Samuel A. M. Adshad, *Central Asia in World History* (New York, 1993), бб. 156–158 және Svat Soucek, *A History of Inner Asia* (Cambridge, 2000), бб. 141–143. Бұл болжам бұрынғы кеңес әлемінде де кеңінен таралған; мысалы, қар.: Табышалиева, Анара. Вера в Туркестане (Очерки истории религии Средней Азии и Казахстана) (Бишкек, 1993), бб. 90–91; Султанғалиева А. К. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество (Алматы, 1998), бб. 7–8, 14–5, 24; Нұртазина Н. Д. Ислам в истории средневекового Казахстана (Алматы, 2000), бб. 99, 108–122, 147–148, 286, 288; және,

Қазақтардың Ахмад Йасауи кесенесіне деген адалдығы жақсы белгілі, бірақ кесене дәстүрлері мен сопылық дәстүрлердің бірдей емес екені айқын. Зиратшылар әулиелердің кесенелеріне әртүрлі діни мақсаттармен келеді. Баяғыдан және қазіргі уақытта кесенелер сопылық дәстүрлермен байланысты адамдардан әдеқайда кең аудиторияға қызмет етеді. Белгілі бір кесенелерге қатты байланған адамдар, яғни кесененің қызметкерлері немесе қорғаушылары ретінде, көбінесе кесенеді жерленген әулиенің тұқым қуалайтын байланысы бар топтарды қамтиды. Сонымен қатар, кесенені қаржылық қолдауға арналған вақф мүлкімен байланысты жергілікті халықтың топтары да бар. Олар, сондай-ақ, рухани тұрғыдан сопылық қауымдастықпен байланысты топтарды қамтуы мүмкін. Алайда, бұл топтар міндетті емес және әулиенің кесенесінің қамқоршыларының әулиеге бастау алатын қандай да бір сопылық желімен мүлдем байланысы болмауы жиі кездеседі.

Ахмад Йасауи кесенесіне қатысты, қазақтар арасында әулиенің отбасымен генеалогиялық байланыстары бар деп мәлімдейтін отбасылық дәстүрлердің күші мен көрнектілігі жақсы белгілі. Бұл дәстүрлерді кем дегенде XVIII ғасырдан бастап бақылауға болады.³ Бірақ бұл ұрпақ топтары да әдетте, XV–XVIII ғасырлардағы дереккөздерден белгілі болған Йасауи сопылық тариқатымен байланысы жоқ. Бұл ұрпақ дәстүрлері XVIII ғасырдан бастап белгілі болғанымен, сопылық шежірелер туралы «генеалогиялық» түсініктерді көрсетеді. Осылайша, оңтүстік даласындағы Йасауи сопылық тариқатының болуы жанама түрде куәландырады деп жорамал жасау мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. Бірақ бұл уақытта бұл тек болжам ғана болып қалуға және осындай байланысты дәлелдеуге тек кездейсоқ дәлелдер ғана бар.

Жалпы алғанда, біз сопылық дәстүрдің әртүрлі кезеңдерде нені қамтуы мүмкін екендігін түсінуде икемді болуымыз маңызды. Дегенмен, қолымыздағы анық жинақтар негізінде белгілі бір кезеңде сопылық дәстүрді құрайтын бірнеше бағыттарды мұқият анықтауымыз да маңызды. Соңғы уақытта, қазақтар арасында Йасауи мұрасы негізінен Йасауи әулиелермен байланысқан кесене дәстүрлеріне және Йасауидің отбасынан және басқа Йасауи әулиелерінен тарағандығын мүдде ететін туыстық топтарға шектелгенін қорытындылай аламыз. Алайда, бұрынғы кезеңдерде, далада және/немесе қазақтар арасында Йасауи ықпалының болғанын дәлелдейтін деректерді таба аламыз ба? Қазіргі зерттеу барысында XVI, XVII және XVIII ғасырларда (немесе оған жақын) Дашт-и Қыпшақта Йасауи «тәртібінің», яғни өздерін Ахмад Йасауиге дейінгі практика мен бастауыштық жалғастық негізінде анықтайтын бірлестік құрылымының бар екендігін көрсететін жазба көздердегі шашыраңқы көрсеткіштерді талдап көруге тырысады. Кейінгі

кеңес ғалымдарына тән, Yemelianova Galina M. *Russia and Islam: A Historical Survey* (New York, 2002), бб. 48, 61, 128–129.

3 Бұл тақырыпты менің «The Politics of Sacred Lineages in 19th-Century Central Asia: Descent Groups Linked to Khwaja Ahmad Yasavi in Shrine Documents and Genealogical Charters» атты талқылауымнан қар., *International Journal of Middle East Studies*, 31/4 (1999): 507–530, сондай-ақ, мұндай генеалогиялық материалдардың жақында жариялануы «Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: Наследие Исхак Баба в нарративной и генеалогической традициях, Том 2: Генеалогические грамоты и сакральные семьи XIX–XXI веков: насаб-нама и группы хожей, связанных с сакральным сказанием об Исхак Бабе/ Islamization and Sacred Lineages in Central Asia: The Legacy of Ishaq Bab in Narrative and Genealogical Traditions, Vol. 2: Genealogical Charters and Sacred Families: Nasab-namas and Khoja Groups Linked to the Ishaq Bab Narrative, 19th-21st Centuries, eds. A. Muminov, A. von Kugelgen, D. DeWeese, M. Kemper (Almaty, 2008).

уақыттарда, Йасауиия дәстүрімен байланысудың басқа да тәсілдері кесене дәстүрлері мен туыстық негізінде басым болған аймақ.

1. XIII ғасырдан XV ғасыр аралығы

Ерте заманнан басталған Йасауиия дәстүрінің алғашқы дереккөздері Ахмад Йасауидің Сырдария бассейнінде сопы шайх ретінде қызмет еткенін растайды. Дегенмен, сол жерде оның сопылық қауымдастығының алғашқы дамуы туралы деректеріміз өте аз. Біз Сопы Мухаммад Данышпан, Суксук Ата және Йашлығ Йунус Ата сияқты сол өңірде белсенді болған бірнеше шәкірттердің есімдерін білеміз. Сонымен қатар, Алтын Ордадағы Сайид Ата сияқты исламдандыру әрекеттері туралы хикаялармен байланысты олардың далалық аймақтарға белгілі бір дәрежеде саяхаттауларын болжай аламыз.⁴ Біз, сондай-ақ, бастапқыда Ташкент пен Сайрам арасында шоғырланған, XIV ғасырдың басында қайтыс болған Исма‘ил Атаның бейнесімен байланысты маңызды мұрагерлік сопылық дәстүрді сәл толығырақ қадағалай аламыз.⁵ Алайда, соңғы әулиенің тікелей ұрпақтары Орталық Азияның оңтүстік бөліктерінде танымал бола бастады. Жазбаша деректерден белгілі болғандай, соңынан XV–XVIII ғасырларда Йасауиия сопылық тариқаты атымен танымал болған және Ахмад Йасауиге жатқызылған орталық силсила Ұлы Далада емес немесе тіпті, Сырдария аумағында емес, XIV ғасырдың екінші жартысында, ең болмағанда, Мауараннахрдың орталығында шоғырланған.

Хорезм мен Ташкент маңындағы Йасауиия дәстүріне енгізілген әулиелерге байланысты тұқым қуалаушы шежірелердің сирек дәлелдерінен басқа, XV, XVI, XVII және XVIII ғасырларда Ахмад Йасауиге байланысты сопылық силсилалар туралы барлық дәлелдеріміз негізінен XVI–XVIII ғасырларда жазылған агиографиялық еңбектер Мауараннахрдан табылған. Бұл еңбектер, әсіресе, Самарқанд пен Бұхара арасындағы аймақты олардың өмірі мен сопылық карьерасының ортасы ретінде көрсетеді. XV ғасырдан бастап біз Ахмад Йасауидің тіршілігіндегі Сырдария алқабымен байланыстырылатын тұлғалар туралы естиміз. Мұндай тұлғалардың бірі Ходжа Ахрардың⁶ замандасы ретінде Түркістан маңындағы белгілі Иқаннан шыққан Камал Шайх. Ол және оның ұстазы Мавдуд Шайх пен оның шәкірті Хадим Шайх Түркістан аймағының тумалары болуы мүмкін, бірақ олардың жасаған орталығы анық Самарқанд маңында болды. Олардың сопылық шайхтар ретінде жалғыз белгілі мұрасы сол жерде жалғасын тапты. Сол сияқты Йасауиия силсиласында Камал Шайхтан екі ұрпақ өткен соң

4 Менің талқылауымды қар.: «Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition» (University Park, PA, 1994), бб. 101–104 (және басқа жерлерде), сондай-ақ, «The Descendants of Sayyid Ata and the Rank of Naqib in Central Asia» атты мақаламды қар.: *Journal of the American Oriental Society* 115 (1995): бб. 613–614.

5 Исма‘ил Ата мұралары туралы менің мақалаларымдағы талқылауларды қар.: «Yasavi Shaykhs in the Timurid Era: Notes on the Social and Political Role of Communal Sufi Affiliations in the 14th and 15th Centuries», in: *La civiltà timuride come fenomeno internazionale*, құрастырған Michele Bernardini (= Oriente Moderno, N.S., 15 (76), № 2 (1996)): бб. 173–188, сондай-ақ, «Orality and the Master-Disciple Relationship in Medieval Sufi Communities (Iran and Central Asia, 12th–15th centuries),» in: *Oralité et lien social au Moyen Âge (Occident, Byzance, Islam): parole donnée, foi jurée, serment*, eds. Marie-France Auzépy and Guillaume Saint-Guillain (Paris, 2008), бб. 305–307.

6 ‘Али б. Хусайн Сафи, Рашахат-и ‘айн ал-хайат, ред. ‘Али Асғар Му‘инийан (Тегеран, 2536/1977), I, бб. 30–31.

келген Мавлана Шамс Узғанди туралы да айтуға болады. Оның нисбасы «Узкит» қаласына, Түркістаннан төмен Сырдария бойындағы қалаға қатысты екені нақты көрсетілгенімен, ол туралы айтылған әңгімелер оны Герат пен Самарқандта орналастырады. Оның сопылық шайх ретінде әрекеті негізінен Самарқандта өрбіген.⁷ Біз Йасауийа шайхтары мен ханақаштарының Мауараннахрдағы шоғырлануы тек біздің дереккөздеріміздің кездейсоқтығы, яғни Орталық Азияның қоныстанған қалалық бөліктерінде орталықтанған агиографиялық шығармалардың (және жалпы әдеби өндірістің) үлкен деңгейі деп айта аламыз. Бірақ бұл мәселені шешпейді. Біз ондаған Йасауийа шайхтары Ұлы Далада белсенді болған деп жорамал жасай аламыз. Алайда, егер солай болса, біз қазір олар туралы ештеңе біле алмаймыз. Мұндай мәлідеме тек болжам аясында қалуы мүмкін. Яғни, нақтырақ айтқанда, егер бұл дәуірлерден қосымша дереккөздер табылмаса, олар тек болжаулар болып қалады.

XVI ғасырдың бірінші жартысында біз бір немесе басқа да Йасауийа шайхы, Мауараннахрдың көрнекті ұстазына бастауыш байланысты Дашт-и Қыпшақта қалып, онда Йасауийа дәстүрін орнатты деген кейбір дәлелдер табамыз. Бұл, мүмкін, айтарлықтай және үздіксіз сопылық қауымдастық түрінде болды. Бірақ мұндай жағдайларда да біздің дәлелдеріміз өте аз. Кез келген жағдайда, Йасауийа дәстүріне қатысты талқылауларда кездесетін бұл дәстүрдің Дашт-и Қыпшақтың көшпенді өзбектер арасында әсіресе танымал болғаны туралы болжамды қолдайтын дереккөздер жоқ.⁸

2. XVI ғасыр: Худайдад және Қасим Шайх дәуірі

Ерте кезеңдегі Йасауийа шайхы, Дашт-и Қыпшақ көшпенділері арасында беделі болған, байланыстары бар және нақты шәкірттері болған, XVI ғасырдың бірінші жартысындағы ең көрнекті Йасауийа шайхы Худайдад (939/1532 ж. қ. б.) болып табылады. Оның қызмет орталығы Самарқандтың маңындағы Ғазира ауылы болған. Ол Йасауидің басты әулиелер туралы дереккөзінде, 1035/1626 жылы жазылған «Ламахат мин нафахат ал-қудс» шығармасында орталық тұлға болып саналады.⁹ Худайдадтың серіктері мен ізбасарларының кейбіреулері Шибанилердің жаулап алуы нәтижесінде XVI ғасырдың бірінші бөлігінде Мауараннахр мен Хорасанның кейбір бөліктеріне қоныс аударған көшпенді қауымдастықтарға тиесілі болған. Осы

7 Ламахат, пп. 45b–46a; осы жұмыс туралы төменде, 9-ескертуге қар.

8 Мен бұл мәселеге қатысты өз пікірімді төмендегі мақалада талдадым: “The Yasavi Order and the Uzbeks in the Early 16th Century: The Story of Shaykh Jamāl ad-Dīn and Muḥammad Shibānī Khān” // Центральная Азия: источники, история, культура. Материалы международной научной конференции, посвящённой 80-летию доктора исторических наук Е. А. Давидовича и действительного члена Академии наук Таджикистана, академика РАН, доктора исторических наук Б. А. Литвинского, Москва, 3-5 апреля 2003 г., eds.: Е. В. Антонова и Т. К. Мкртычев (Мәскеу, 2005), бб. 297–310.

9 Бұл маңызды дерек көзі туралы менің талқылауымды қар.: “The Yasavi Order and Persian Hagiography in Seventeenth-Century Central Asia: ‘Alim Shaykh of ‘Aliyābād and his *Lamaḥāt min nafahāt al-quds*,” in: *The Heritage of Sufism, vol. III: Late Classical Persianate Sufism (1501–1750), The Safavid and Mughal Period*, eds. Leonard Lewisohn және David Morgan (Oxford, 1999), бб. 389–414. Бұл жерде сілтемелер Санкт-Петербургтегі ШҚИ-нда сақталған «Ламахаттың» ең ескі С1602 қолжазбасына жасалынған. Қолжазбаның сипаттамасы төменде жасалынған: Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии, құрастырған Н. Д. Миклухо-Маклай, выпуск 2, Биографические сочинения (Мәскеу, 1961), бб. 133–135, № 187.

тұлғалардың карьералары Йасауиғаның, алғаш рет (біздің дереккөздеріміз көрсеткендей), Мауараннахрдың солтүстігі мен батысындағы дала аймақтарынан келген көшпенді топтарға үндеуде сәтті болғанын ғана емес, сонымен бірге Шибанилер ханзадаларымен бірге Мауараннахрға көшкен топтар мен жеке тұлғалар арасындағы тығыз байланыстарды да көрсетеді. Бұл байланыстар «өзбектер» мен «қазақтар» деп тұрақты түрде ерекшелене бастаған ру-тайпалық топтарға негізделген жекелеген Шыңғыс әулеті мемлекеттерінің пайда болуымен күшейе түскен.

Худайдадтың өзі қазақтардың аты белгісіз сұлтанының муриді болғаны айтылады. Олардың қарым-қатынасы туралы қысқаша хикая шынында да осы қазақтардың Шыңғыс әулетінен болған ханын біршама жағымсыз жағынан көрсетеді. Бірақ бұл жағдайда оның қазақ болғандықтан немесе тек қана билеуші болғандықтан осылай сипатталғанын анықтау қиын.¹⁰ Бірақ жалпы Худайдад Мауараннахрдың басқа шайхтарына қарағанда, Йасауиға немесе басқа дәстүрлер болсын, көшпенділермен қарым-қатынасқа әлдеқайда бейімделгені көрсетіледі. Оның «қарапайым» бейнесіне қарамастан, ол Йасауиға тариқатының ұйымдастырушылық табысы мен таралуына қатты қызығушылық танытқаны көрсетіледі. Осы мақсатта ол Абу-л-Хайр хан элитасымен (әсіресе 937-940/1530-1533 жылдары Самарқандта хан болған, бірақ әкесінің билігі кезінде қалада көрнекті болған Абу Са'ид б. Көчкүнджи мен бірге) және Мауараннахрдың жаңа келген «оқшауланған» көшпенді халқының өкілдерімен тығыз байланыс орнатқан.

Худайдадтың шәкірттерінің бірі, Қанбар Шайх, Қоңырат руына тиесілі болып есептелінеді және хан Абу Са'ид б. Көчкүнджинің қызметінде әмір болған.¹¹ Худайдадқа қосылмас бұрын, ханның өзі Қанбардың шайхының ханақасының асүйіне отын жинап, қарапайым қызмет көрсетіп жатқанын көргеннен кейін Худайдадтың муриді болуға ынталанған. Қанбар, сонымен қатар, Пирим Шайхтың әкесі болған. Ол Қасим Шайхтың шәкірті және өз кезегінде 'Алим Шайхтың ұстазы болған және оның кейінгі (мысалы, Худайдад туралы хикаялардың көзі ретінде) маңызды болғанына қарамастан, ол қоғамда үлкен фигура болмаған сияқты. Тағы да, Худайдадтың қоғамынан тыс жеке сопылық қауымдастығын құруға ұмтылмаған (ең болмағанда, бұл оның Худайдадтың қабірінің астындағы суффаға жерленгенінен көрінеді). Қанбар Шайхтың Далаға байланыстары белгілі бір сопылық қауымын құрмайды, бірақ олар қызығушылық тудырады.

«Ламахат» кітабындағы бір хикаяда,¹² Қанбар Шайхтың Қазақстанда тұратын «өзбек» туысы бар екендігі айтылады.¹³ Оны «Сопы Ишан» деп атайды. Ол

10 Ламахат, п. 65b. Хикая бойынша, «оның муриді болған қазақ султандарының бірі» Худайдад және басқа шәкірттермен бірге жиналыста болған; қазақ султаны Худайдадтың жанында жатқан белгілі бір ет кесегін алғысы келіп, бұл туралы Дарвиш Шайхке (Худайдадтың шәкірті және 'Алим Шайхтың атасы) айтқан, ол оны шайхтен тіке сұраудан тоқтатқан. Дегенмен, Худайдад оның тілегін бірден біліп, бірден хазіретке етті султандың апаруды айтып, «ол және Дарвиш Шайх бірге жесін» деген. Бұл жағдай Дарвиш Шайхтың султанның қасында отыру оны қиын жағдайға түсіргеніне ұялты.

11 Ламахат, пп. 99a-100b.

12 Ламахат, пп. 61b-62a.

13 Мұнда бұл мәселеге көп тоқталмауымыз керек, бірақ XVI ғасырдың басындағы «Қазақстандан келген өзбек» деген сөз тіркесі біз қазір өзбектер мен қазақтар деп атайтын топтардың пайда болған әлеуметтік-саяси бірліктерінің мүшесін білдіреді және бұл әңгімеде «өзбек» пен «қазақ» деген ұғымдар қарама-қайшы емес екенін көрсету керек (мысалы, XXI ғасырдың басындағы «Қазақстаннан келген өзбек» деген тіркес сияқты мағынаға ие емес,

Худайдадпен кездеспей тұрып-ақ оның шәкіртіне айналады. Әңгімеде Сопы Ишанның бірнеше түйесі Қазақстанда жоғалып кетеді. Ұзақ іздегеннен кейін, үмітін үзіп қалғанда, ол «Мауараннахрда Қанбар Сопы деген туысым (хвиши) бар, мен оның піріне жүгінемін, оның пірі түйелерді тауып қайтарады» деп ойлайды. Сопы Ишан түсінде Худайдадты көріп, ол оған: «Мен Қанбар Сопының пірімін» деп айтады. Түсінде Сопы Ишан Худайдадтың муридi болады, содан кейін Худайдад оған түйелерін қалай табатынын айтып береді. Ол белгілі бір алқапқа баруы керек, сол жерде қылыштарын ұстаған он бес адам тез келіп, түйелерді алып келеді. Адамдар содан кейін қылыштарын оған тапсырып, ғайып болады. Сопы Ишан айтқанындай істеп, түйелерін дәл Худайдад айтқандай табады. Бірақ бұл оқиға оған терең әсер етеді және ол көп ұзамай бар мүлкін таратып, Худайдадқа қызмет ету үшін Мауараннахрға көшеді. Худайдадтың аяғына отырып, оның муридi болғысы келетінін білдіргенде шайх оған Қазақстанда жүргенде-ақ мурид болғанын еске салады. Бұл әңгіме Худайдадтың рухани күшін түс-елес оқиғалардың шынайылығы (оның ішінде шайхтың болашақты білуі) тұрғысынан және жоғалған заттарды таба алуы тұрғысынан көрсетеді. Сонымен бірге, дүниелік нәрселерден бас тарту тақырыбынан тыс, бұл әңгіме Худайдад дәуіріндегі ұйымдық дамуды да бейнелейді. Ол нағыз сопылық тәртіпке айналған тариқаттың басты шайхымен алыс жерлерден де байланыс орнатуға мүмкіндік берген «қашықтан мурид болуды» заңдастырады.

Худайдадтың тағы бір «Мончақ Хафиз» деп аталатын шәкірті,¹⁴ «Манғытстаннан» (яғни, Арал және Каспий теңіздерінің солтүстігінде орналасқан манғыттар немесе ноғайлардың жерлері – бұл аймақ сол дәуірде «Өзбекістан» және «Қазақыстан» деп те аталатын) шыққан. Сонымен қатар, ол осы жерден Мауараннахрға әйелінің көрген түсінің нәтижесінде келген. «Ламахаттың» хабарына сәйкес, Мончақ Хафиздің әйелі түсінде Худайдадтың ізбасары болып, кейін күйеуінің қолын оған бергенін көреді. Ол түсін күйеуіне айтқан кезде Мончақ Хафиз Мауараннахрға кетіп, Худайдадтың шәкірті болуды мақсат етті. Бірақ Худайдад оның Манғытстанда әйелінің көрген түсіне сәйкес мурид болуын талап етті. Алдымен ол Худайдадтың шәкірті болып, содан кейін күйеуінің қолын ұстап, оны өзінің ұстазына берген. Мончақ Хафиз, Худайдадқа зияратқа келген сайын, оның әйелі бірінші кіруі керек екенін «себебі ол сіздің тәрбиеленуіңізге себепші болды» деп талап етті. Мончақ Хафиздің әйелі шынымен де әулиелер қатарында болған және Мончақ Хафиздің ұлы, Дарвиш Мухаммад, «осы силсиладағы рухани жетекшілердің бірі» болған, анасы арқылы тәрбиеленген. «Ламахатта» Худайдад қайтыс болғаннан кейін де, Мончақ Хафиз әрқашан өзінің ұстазының қабіріне Ғазираға зиярат етуге келгенде әйелімен бірге келіп жүргені айтылған.

«Ламахатта» көрсетілген осы пікірдің дереккөзі болып саналатын тұлға XVI ғасырдың эклектикалық шайхы Хафиз Басир. Ол әдетте Ахрарийа болмаған Нақшбандийа тармағына жатқызылып, көптеген ұстаздармен, соның ішінде басқа Йасауийа шайхтарымен де байланыста болған. «Ламахат» Хафиз Басирдің Моншақ Хафиздің «қызметшілері мен табынушылары» болғанын растайды. «Моншақ Хафиз» тураалы пікірін хабарлаған кезде «Ламахат» ауызша деректі

дегенмен екі қолданыс та саяси, «этникалық» және географиялық атауларға өтпелі дәуірлердің әсерін әртүрлі жолдармен көрсетеді).

14 Ламахат, пп. 97Ab-98a.

келтіріп отыр. Бірақ Хафиз Басир де 973/1565–1566 жылы аяқталған «Мазхар ал-‘аджа’иб» атты еңбегін құрастырған.¹⁵

Бұл еңбек Аға-йи Бузург деген әулие әйелге арналған. Осы еңбекте Хафиз Басир Аға-йи Бузургтің берілген адамдары арасында «Пір Мунджақи» деген тұлғаны атап өтеді. Бұл тұлға «Ламахаттағы» «Мончақ Хафиз» деп танылған болуы мүмкін. Хафиз Басирдің еңбегінде «Пір Мунджақи» Аға-йи Бузургтің қайтыс болуынан (929/1522-1523 жж.) сәл бұрынғы ұзақ әңгіме тақырыбы болып табылады.¹⁶ «Ламахаттағы» әңгімеде «Мончақ Хафиз» пен оған байланысты ешқандай Йасауиға шайхтары туралы айтылмайды және оның «Манғытстан» деген жерде туғаны туралы ештеңе айтылмайды. Бұл әңгімеде Пір Мунджақи Аға-йи Бузургтің адал адамдары арасында болып, оның отбасына тиесілі екені расталады (ол Аға-йи Бузургтің әкесінің жағынан немере ағасы болған) және Пір Мунджақи әділетсіз түрде «бөлінуші» деп айыпталды. Бұл айып оған Бұхарада қойылып, әйгілі Мир-и ‘Арабтың интригалары нәтижесінде болған деп айтылады.¹⁷ Пір Мунджақи төрт куәгердің айыптауымен және жұрттың қолымен қатты азапталып, «дар ал-амаратта» үкім шешімі шыққанға дейін түрмеге қамалады. Хафиз Басир өзі Бұхараға барып қолдау көрсетуге тырысады, бірақ ойлағанынан да күшті қолдау тез арада ұйымдастырылады. ‘Убайдуллаһ ханның әйелі Моғұл Ханым оның атынан хат жібереді (Моғұл Ханым да Аға-йи Бузургтің адамдарының бірі ретінде бейнеленеді) және Бұхараның ғұламаларының бір тобы қолдау көрсететін фатва шығарады. Соңында Моғұл Ханымның жіберген адамы Пір Мунджақиді түрмеден босатып, хат пен фатва «дар ал-амараттағы» шешімнің Пір Мунджақидің пайдасына шыққанын қамтамасыз етеді. Мир-и ‘Арабтың дауы өшіп, оның интригалары әшкереленген соң, ол көп ұзамай Түркістанға кетуге мәжбүр болады, өйткені «оның лауазымы мен құрметі қалмайды». Пір Мунджақи содан кейін ‘Убайдуллаһ хан мен Моғұл Ханымның құрметіне ие болып, қуанышпен қабылданады.

Хафиз Басирдің еңбегінен алынған бұл хикая туралы «Ламахат» ешқандай мәлімет бермейді. Пір Мунджақи және Мончақ Хафиз әрине екі түрлі адам болуы мүмкін. Бірақ бұл екі еңбек оның қызметінің әртүрлі кезеңдеріне әртүрлі көзқарастарды ұсынуы ықтимал. Қалай болғанда да, «Ламахат» баяндамасының қалған бөлігі Мончақ Хафизді қатаң кедейлік пен өз-өзінен бас тарту дәстүрін жалғастырған типтік Йасауи шайхы ретінде бейнелейді. ‘Алим Шайх Мончақ Хафиздің Мийанкалдағы ханақасын, сондай-ақ, оған бағынышты басқа да ханақаларды аралағанын жазады. Ол өзінің серіктеріне осы ханақаларға жақындағанда бәріне келген керемет хош иіс туралы сипаттайды. Ол «бұл оның ұстазының ұлылығын айқын дәлелдейді» деп растайды. «Ламахат» Мончақ Хафиздің Худайдадтың кейбір шәкірттерінің оқуын «аяқтау» рөлін растады. Бірақ біз оған дайындалған нақты шәкірттер туралы ештеңе білмейміз. Дегенмен, біз

15 Мына тұлға және дереккөз туралы толығырақ ақпарат алу үшін, менің «Orality» атты еңбегімнің 300-303-беттеріндегі талқылауымды қар.

16 Мазхар ал-‘аджа’иб, ӨР ШИ қолжазбасы инв. № 8716, пп. 176а-179b; сипаттамасын қар.: СВР, V (Ташкент, 1960), бб. 406–407, № 4137.

17 Мир-и ‘Араб туралы қар.: Бахтияр Бабаджанов, Мир-и Араб // Культура кочевников на рубеже веков (XIX-XX, XX-XXI вв.): Проблемы генезиса и трансформации. Материалы международной конференции, г. Алматы, 5–7 июня 1995 г. (Алматы, 1995), бб. 88–102 және Florian Schwarz, ‘Unser Weg schließt tausend Wege ein:’ Derwische und Gesellschaft im islamischen Mittelasien im 16. Jahrhundert (Berlin, 2000), бб. 76–79, 119–121 (оның ‘Убайдуллаһ хан мен Ташкент пен Самарқанд султандары арасындағы шиеленістерге қатысуы туралы).

оның басқа тариқаттардың екі көрнекті шайхымен кездесулері туралы естиміз: «Ламахат» Мончақ Хафиздің Кубрауийа шайхы Хусайн Хорезмимен (ө. 958/1551) кездесуі Мийанкалдегі Сарпул ауылында болғанын көрсетеді.¹⁸ Және оның 'Ишқийа шайхы Мухаммад Садиқпен (952/1545 ж. қ. б.) кездесуін сипаттайды.¹⁹ «Ламахат» және «Мазхар ал-'аджа'иб» деректері бойынша Мончақ Хафиз өз отанына манғыттарға оралмағанын, бірақ Мауараннахрда қалғанын болжауға мүмкіндік береді. Сонда «Ламахат» оның Кумушкентте жерленгенін растайды. Бұл жер, сондай-ақ, Йасауийа силсиласының бірнеше алғашқы мүшелерінің жерленген жері ретінде белгілі.

Худайдадтың басқа бір «өзбек» шәкірті болса, шөл далада шын мәнінде Йасауийа сопылық қауымдастығын құрған көрінеді, дегенмен оның қанша уақыт белсенді болғаны белгісіз. Бақшайиш Шайх²⁰ деп аталатын бұл адамның шығу тегі көрсетілмеген (кейінгі дәстүр оны қыпшақ деп анықтайды), бірақ оның карьерасының Дашт-и Қыпшақта шынайы Йасауийа силсиласын орнатуға жақын нәрсені белгілейтіні анық. «Ламахат» хикаяда Бақшайиштің, Худайдадпен рухани дайындалуы туралы қысқаша хикая бар,²¹ бірақ оның өмірінің кейбір қызықты «сыртқы» мәліметтеріне тез ауысып тұрады.

Бақшайиш қыстыгүні Худайдадтың қызметінде болған, ал жаз кезінде қайда екенін анықтамай-ақ, ол мектепті ұстаған деп түсіндіреді. Оны өте дөрекі және әдепсіз адам ретінде сипаттайды, ол «дүниелік дәстүрлерді (русум-и дунйави) білмеген». Сондықтан Худайдад оны «Манқытигстанның» шайхі болатынын айтты. Бақшайиш сонда барып, бірнеше жыл бойы жергілікті халыққа жетекшілік етті және кейіннен Худайдад шайхінің кесенесіне «онымен бірге дүниелік дәстүрлерді білмейтін 300 таза сопымен бірге» зияратқа барды. Автор олардың дөрекілігінің лайықты екенін еске салады, өйткені «сопылық – бұл формадан бас тарту» деген сөз бар. Бақшайиш пен оның дәруіштері зиярат жасады, содан кейін Самарқандқа барды. Самарқанд халқы даладан келген бұл үлкен сопылар тобының көрінісіне таңғалды: «шайх жаз мезгілі болса да, басында жаңбыр қалпағын киіп жүрді, ал оның серіктері арыстанның, түлкінің және қасқырдың терісін киді; олар ірі қара мүйіздерін сындырып, оларды тұз тасу үшін пайдалану үшін белдеріне іліп қойған». Топ Самарқанд билеушісі 'Абд ал-Латиф ханның (947-959/1540-1552; Худайдадтың шәкірті Абу Са'идтің інісі) үйіне бет алды. Хан олармен мешітте

18 Ламахат, п. 98а. Хусайн Хорезми туралы, менің мақаламды қар.: "The Eclipse of the Kubrawīyah in Central Asia," *Iranian Studies* 21/1-2 (1988): 66. 45-83.

19 Ламахат, п. 98b. Мухаммад Садиқ және 'Ишқийа туралы, Б. Бабаджанов, «Эпиграфические памятники мусульманских мазаров как источник по истории суфизма (На примере мазаров Астана-Ата и Катга Лангар)» // Из истории суфизма: Источники и социальная практика, құрастырған М. М. Хайруллаев (Ташкент, 1991), 66. 89-98 және Б. Бабаджанов, 'Ишқийа // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь, вып. 3 (Москва, 2001), 66. 46-47, сондай-ақ, менің мақалам "Spiritual Practice and Corporate Identity in Medieval Sufi Communities of Iran, Central Asia, and India: The Khalvati/'Ishqi/Shattāri Continuum," *Religion and Identity in South Asia and Beyond: Essays in Honor of Patrick Olivelle*, ed. Steven Lindquist (New York/London/Dehli, 2010), 66. 251-300.

20 Ламахат, пп. 100b-101b.

21 Бақшайиш бірде түсінде тауға шығып бара жатқанын, бірақ соңғы екі-үш метрді өте алмай жатқанын көрген екен. Ол түсін шайхы Худайдадқа айтқанда, Худайдад: «Сенде әлі де біраз дүниелік нәрсе бар», – деп түсіндірген. Бақшайиш өзінің бір аты бар екенін мойындап, Худайдад оған: «Атыңды сатып, ақшаны сопыларға бер, сонда сен сол тауға шығасың», – деген екен. Сөйтіп, Бақшайиш шайхының айтқанын істеп, атыңды сатып, ақшасын сопыларға берген екен.

кездесіп, оларды зикр-и арраға (Йасауидың әйгілі дауысты зикр) қатысып жатқанын көрді. Ханның өзі зикрге қатысушылардың алдында тұрып, таяғын олардың ырағымен соғып тұрады. Ханның қонақжайлылығы мен ұсыныстарынан кейін Бақшайиш пен оның ізбасарлары Қанбар Шайхтың үйіне барды. Худайдадтың оқушысының «Қазақстаннан» келген жоғарыда есімі айтылған «өзбекпенен» ағайындық байланыстары бар еді. Қанбар Шайх Бақшайиштан жаңбыр қалпағын неге киіп жүргенін сұрады. Ол: «Бұл хазірет 'Азизаннан (Худайдад) келген бата және мен оны Манқытстанға көшкелі бері киіп жүрмін», – деп жауап берді. Сол кезде Қанбар Шайхтың үйінде Бақшайиш қайтыс болды. Бақшайиш бастап барған 300 сопының Самарқандқа келуі «Манқытстанда» айтарлықтай Йасауиия қауымдастығының құрылғанын көрсетеді. Өкінішке орай біздің дереккөздеріміз бұл қауымдастық туралы, Бақшайиштың ізбасарлары немесе оның Самарқандта қайтыс болғаннан кейінгі 300 ізбасарының тағдыры туралы қосымша ақпарат бермейді.²² Алайда, Бақшайиш қазіргі уақытта Оңтүстік Қазақстанда құрметтелетін «Бақсайыс» тобының тарихи кейіпкері болып табылады. Оның Манғыт елімен байланысы арқасында, Бақшайиш Дашт-и Қыпшақты исламдандыру туралы аңыздарда Сайид Атаньң исламдандыру миссиясын орындауда онымен бірге жүргені туралы көрсетіледі.²³ Бұрын да айтқанымдай,²⁴ Бақсайыс оқиғасы Оңтүстік Қазақстандағы және басқа жерлердегі әртүрлі қасиетті ата-бабалар арқылы халифтарға дейін созылған тегін қазіргі уақытта іздейтін қауымдастықтардың ерекше қауымдастықтар ретінде қалыптасуына сопы шайхтардың қызметі себеп болғанын дәлелдейтін ең дәлелді жағдай болуы мүмкін.

Қанбар Шайх, Моншақ Хафиз және Бақшайиш – XVI ғасырдың басында өзбектер, манғыттар және қазақтар болып бөлінген көшпелі қауымдастықтармен байланысты Худайдадтың шәкірттері. Алайда олардың есімдері (мысалы, Хаджи Шахи Нуқайи,²⁵ Джан Давлат Хаджи Найман, Хузур Болди Сопы²⁶) белгілі болғанымен, олардың басқа шәкірттері туралы аз мәлімет бар. Барлығы Мауараннахрда қоныстанған көрінеді және олардың даладағы қызметтері Йасауиия дәстүрінің үздіксіз желілерін қалдырғаны туралы қолда бар деректерден

22 Самарқанд маңындағы бір ауылда «Бақшайиш Азизанның» табиғи ұрпақтары үшін қойылған құлпытас жазбалары туралы төмендегі мақалада айтылады: Б. Аминов, Самарқандские шайхи ясавия // *The Role of Samarkand in the History of World Civilization: Materials of the International Scientific Symposium devoted to the 2750th Anniversary of the City of Samarkand* (Ташкент/Самарқанд, 2007), бб. 346–349.

23 Бұл дәстүрлерде Сайид Ата мен Бақшайиш «Қасым Шайхпен» қосылып жүреді. XIX ғасырдағы түрлі ру топтарына бекітілген әулиелер тізімінде (төменде, 56-ескертпені қар.), «Бақшайиш Шайх» қыпшақ болғаны айтылады (ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 12870, п. 88b). «Бақсайыс-ата» зиратының шіріп, «шырақшы» қызметін атқаратын адам қалмағаны, бұл жердің зиярат орны ретінде аталғаны В. Каллаурдың «Древние города, крепости и курганы по реке Сыр-Дарье, в восточной части Перовского уезда» (ПТКЛА, 6 (1901), б. 74) еңбегінде көрсетілген; қар.: И. А. Кастанье, «Древности Киргизской степи и Оренбургского края» (Оренбург, 1910; Труды Оренбургской ученой архивной комиссии, вып. XXII), б. 202 де кездеседі. «Бақсайыс Ата» мазары 1990 жылардың ортасында Чили/Шиел қаласының оңтүстік-батысында орналасқан, осы әулиенің ұрпақтары болып саналатын қожа топтары тарапынан қайта салынған; мазардағы жазбаға сәйкес, Бақсайыс Ата «Сқақ Баб» (яғни, Исхақ Баб) және Ахмад Йасауидің ұрпағы болған, бірақ бұл мазар мен ұрпақтар тобы осы Бақшайиш Шайхтың Йасауиия силласымен байланысын көрсетеді деуге болады.

24 “The Politics of Sacred Lineages”, бб. 522–523.

25 Ламахат, п. 65b.

26 Ламахат, п. 102b (Хузур Болды Суфи мен Джан Давлат Хаджи туралы бірлескен мақала).

белгісіз. Шынында да, Мауараннахрдағы Йасауийа қауымдастықтары туралы мол әдеби дәлелдермен салыстырғанда, біздің дереккөздеріміз бұл кезеңде Йасауийа тариқатының Мауараннахрдың солтүстігі мен батысындағы дала аймақтарына кең таралуы туралы айтуға жеткіліксіз мәлімет ұсынады. Бақшайиш осы тұлғалардың ішінде осындай процеске қатысқан болуы мүмкін, бірақ егер солай болса, «Ламахаттан» алынған бірнеше жолдар және оның қызметінің ықтимал жаңғырықтары Сырдария алқабының жергілікті агиографиялық және генеалогиялық дәстүрлерінде оның тек бірден-бір мұрасы болып көрінеді. Ол да ақырында Мауараннахрда тұрған болып саналады. Бұл Дашт-и Қыпшақтағы XVI ғасырдағы Йасауийа тариқатының болуы туралы ақпараттың тапшылығын тағы да растайды.

XVI ғасырдың екінші жартысында да дәлелдердің жоқтығы жалғасады, сол кезеңнің жетекші Йасауийа шайхы, Кармина қаласынан болған Қасим Шайхқа (989/1579 ж. қ. б.) байланысты. Қасим Шайх әртүрлі Шибанилер ханзадаларымен кең байланыстарға ие болды және 'Абдуллаһ хан б. Искандардың билікке келуінде үлкен рөл ойнады. Дегенмен, ол көшпелілерге, әсіресе Мауараннахрдағы орныққан «өзбектерге» қатысты төмен пікірлермен сипатталады. Бұл 'Абд ал-Латиф ханның (947–959/1540-1552) билік ету кезінде орын алған әңгімеде көрініс табады. Жазбаға сәйкес,²⁷ хан бір жиында Маулана Вали Кух-и зари (Қасим Шайхтың ұстазы) неге өзбектерді мурид ретінде қабылдауға және олардың сыйлықтарын қабылдауға дайын емес екенін сұраған. Ол, сондай-ақ, Маулана Вали Кух-и заридің олардың сыйлықтарын неге қабылдамайтынын білуге тырысқан, ал Дарвиш Шайх өзбектерді мурид ретінде қабылдап, олардың сыйлықтарын қабылдайтынын атап өткен. Түсіндіруді беру үшін шақырылған Қасим Шайх бастапқыда айтылмаған әр түрлі жауаптар бергені айтылады. Бірақ содан кейін хан айтқандарын түсінбейтінін мойындап, сарай титулатурасына қатысты қарапайым салыстыруды ұсынды:

Сіздің ханыңыз біреуді өзіне аталық етті, ал басқаны өзіне кеңесші (махрам-и хан) етті. Аталықтар артықшылықты және қарапайым адамдарға (хавасс ва 'авамм) қарайды, ал кеңесші тек таңдаулыларға ғана қарайды. Сол сияқты, 'Азизан Шайх Худайдад 'Азизан Дарвиш Шайхты атабек етті, сондықтан ол өзбектерді және басқаларды мурид ретінде қабылдайды. Ал 'Азизан Мулла Валиді таңдаулыларды мурид ретінде қабылдайтын кеңесші етті.

«Ламахат» авторы Қасим Шайхтың көшпелі өзбектерге деген тағы да жағымсыз пікірін жеткізеді, ол өзбектермен байланысқан кез келген адамның ластанатынын білдіреді: «Самарқандтан 'Алийабадқа дейін екі жол бар деп ойлайық, біреуі батпаққа толы, екіншісі батпақсыз. Дарвиш Шайх 'Азизан батпақты жоламен жүреді, ал кімде-кім батпаққа түссе, тіпті, атпен немесе арбамен болса да, батпаққа батады».

Дашт-и Қыпшақ пен оның көшпелі халықтарымен байланысқа келетін болсақ, Хазинидің «Джами' ал-муршидин» еңбегінде (972/1564–1565 жылдары жазылған, Қасим Шайхтың өмір сүрген кезеңінде) Қасим Шайхтың ізбасарларының қатарына «Мауараннахр ханымен» және көптеген ғұламаалармен бірге Бұхара, Самарқанд, Ташкент және қазақтардың «барлық адамдары» кіретіні айтылған («джамі'-и ахл-и бухара бе-хазраташ муштақ / тамам-и халқ-и самарқанд-у-ташканд-у-қазақ»).²⁸

27 Ламахат, п. 106b.

28 Хазини. Джамі' ал-муршидин, Берлин, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz қолжазбасы No. orient. Oct. 2847, п. 58b; қолжазба сипатталған: *Verzeichnis der orientalischen Handschriften*

Бұл пікір қосып айтылған болуы мүмкін. Қасим Шайх «Ламахатта» да маңызды тұлға болып табылғанымен, біз ол немесе басқа дереккөздерден Дашт-и Қыпшақпен байланысты оның қандай да бір шәкірттері туралы ақпарат таба алмаймыз. Керісінше, біз Қасим Шайхтың Шамс Диуана деген шәкірті туралы талқылауды табамыз. Шамс Диуана Қасим Шайхтың рұқсатынсыз Түркістан елінде шайх ретінде қызмет еткені үшін сынға алынған.²⁹ Бұл хикая Йасауиға қауымдастығы ішінде ішкі жанжалдардың болуы мүмкіндігін көтереді. Мысалы, Йасауиға тариқатында инициацияны мүдде ететін тұлғалар әртүрлі аймақтарда белсенді болуы мүмкін, бірақ қолжетімді дереккөздерде мойындалмаған болуы мүмкін. Дегенмен бұл да Қасим Шайх кезеңінде Дашт-и Қыпшақ шекараларындағы қандай да бір нақты Йасауиға қатысуы туралы минималды дәлелдер ұсынады.

Тарихтың сол дәуірінен біз қазақтардың діни көзқарастары туралы қосымша ақпарат табамыз. Бұл бір жағынан Нақшбандиға шайхтарының оларға тартымдылығыны еске салады. Бұл этникалық ерекшеліктердің белгілі бір сопылық дәстүрлерге байланысты «этникалық» сәйкестіктерге қатысты қарапайым болжамдарға қарсы пайдалы ескерту бола алады. Екінші жағынан, бұл Йасауиға шайхының Дашт-и Қыпшақта орнығуға тырысуының кем дегенде бір көрінісін ұсына алады. Хусайн Сарахсидің «Са'дийа» шығармасы XVI ғасырдың соңында жазылған. Бұл шығарма Джуйбари шайхтары Ходжа Мухаммад Ислам (971/1563 ж. қ. б.) мен оның ұлы Ходжа Са'дтың (997/1589 ж. қ. б.) өміріне арналған. Шығармада Ходжа Са'дтың бірқатар қазақ сұлтандарымен қарым-қатынасы туралы қызықты баяндама бар.³⁰ Бұл хикаяда қазақ сұлтандарының туған жеріне оралып, Түркістан мен Ташкентті жаулап алу ниеті туралы айтылады. Ходжа Са'дтың оларды қолдағаны сәттіліктеріне кепілдік болғандығы да баяндалады. Бірақ олардың жолдары болмағанда, қазақтар білімсіздігі мен сенгіштігі салдарынан «садда-лауһ» деп сипатталады. Бұл «бос тақта» деген мағынаны білдіреді. Олар арасынан шыққан керемет жасаушы әулиеге бағынып кетеді. Әулие «Тупчақ Ходжа» және «Тупчақ Сайиді» деп аталады және Ходжа Са'д оны жалғаншы деп санайды. Ол қазақтар Тупчақ Сайидіке бағыштағандықтан, олардың сәттіліктері кері кетіп, жойылады деп болжайды. Автор қазақтардың «тамырынан жұлынғаны және бытырап кеткені» туралы қорытынды жасайды (автор мұнда қазақтардың үстемдігінен уақытша шегінуге әкелген 'Абдуллаһ ханның қазақтарға қарсы соғыстарын меңзейді).

«Са'дийа» Ходжа Са'дтың осы қазақ сұлтандарының қарым-қатынасын қосып сойлеуі мүмкін. Біз «Тупчақ Сайиді» Йасауиға дәруіші ретінде қарастыруымыз керек пе? Әлде ол осы өңірде Йасауиға тармағының нақты ұйымдастырылған әрекетін көрсете ме?

Бір жағынан, Ходжа Са'дтың онымен жауласуы осы дәуірдегі Нақшбандиға және Йасауиға шайхтары арасындағы жиі шиеленісті бәсекелестікті еске салады. «Тупчақ Сайиді» Йасауиға байланысы осы хикаяда жазушының машайық түркілерге жатқызылған сөзді айтып өтуіне негізделуі мүмкін. Бұл сөз – «ихлас-сыз

in Deutschland, Band XIV/1: Persische Handschriften, ed. Wilhelm Eilers, сипаттаған Wilhelm Heinz (Wiesbaden, 1968), бб. 274–275, № 352.

29 Ламахат, пп. 118a-b, 121b-122a.

30 Са'дийа, ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 4514, пп. 34a-b; бұл қолжазба каталогтандырылмаған, бірақ басқа нұсқалар СВР III (Ташкент, 1955), б. 324, № 2591–2593 бөлімдерінде сипатталған. Бұл еңбек туралы қар.: Bakhtyar Babajanov and Maria Szuppe, *Les inscriptions persanes de Châr Bakr, nécropole familiale des khwāja Jūybāri près de Boukhara* (London, 2002), б. 18.

йитта, и'тақада-лық битти» («Сенімсіз адасты, сенімді толысты») – бұл фигураның теріс әсерін ғана қорытындылайды. Бірақ, егер Тупчақ Сайид Йасауийа шайхтарының қатарында болса, олардың сөздерін өздерінің бірі ретінде айналдырып, үлкен әсер етер еді. Екінші жағынан, Тупчақ Сайид Йасауийаның өкілі болмауы да мүмкін. Оның ешқандай байланысы болмауы мүмкін немесе ол кез келген белгіленген топқа (мысалы, Қасим Шайхтың қабылдамаған Йасауийа дәруіші) өзіндік байланысы болуы мүмкін.

Қалай болғанда да, «Са'дийа» авторы Тупчақ Сайидті Йасауийа немесе Джахрийа шайхы деп нақты атаған жоқ. Жұмыста Джахрийа шайхтарын сынайтын басқа да хикаялар бар. Егер Тупчақ Сайид шынымен Джахрийа шайхтарының бірі болған болса немесе оны Йасауийа дәстүрімен байланыстыруға негіз болғанда, автор оны солай анықтаған болар еді. Алайда, оның аты, керемет істері немесе қазақтарға тартылуы оны сенімді түрде осындай бейнеде көрсету үшін жеткіліксіз болды. XVI ғасырдағы сопылар топтары туралы деректер біздің қолымызда жеткілікті емес. Олар Мауараннахрге жаңадан қоныс аударған көшпенділер немесе Дашт-и Қыпшақта қалған көшпенділер арасында Йасауийа тариқатының ерекше тартымдылыққа ие болғанын растай алмайды. Сондай-ақ, Йасауийа шайхтарының көшпенділерге деген ерекше ынтызарлығын немесе олардың көшпенділер арасында бәсекеге қабілетті артықшылығы болғанын дәлелдей алмаймыз. Мауараннахрдың өзбек көшпенділері мен Дашт-и Қыпшақтағы қазақтар арасында Нақшбандийа тариқатының шайхтары да табысты болған. Олар отырықшы халықтар арасында да сондай тартымды болған. Бұл жағдайды мойындау кейбір көзқарастардан бас тартуды талап етеді. Мұндай көзқарастар діни және қауымдық байланыстарға қатысты кеңінен қабылданған болатын. Осыған байланысты, «Са'дийадан» алынған көңілді хикая да бізге пайдалы болуы мүмкін. Бұл хикая «Джахрийа шайхтарының» муридтерінің арасындағы бір түркі сопының қазақ жерінен келген (аз қалам-рав-и қазақ) ашулы өзбекпен күрестегі дәрменсіздігін суреттейді.³¹ Өзбек сопысының мал-мулкін байқамай, өзбектің күңінің қашып кетуіне жол бергеннен кейін сезініп, қыз қызметкер ұсталғанша оны қайтарудан бас тартқан; мәселе түрік сопысының агиографиясының Джуйбарийа «кейіпкеріне» көмек сұрағаннан кейін шешілді, бірақ «түркілердің» арасынан шыққан Йасауийа дервиші мен «қазақтар» арасындағы дұшпандық «өзбектің» қатар қойылуы Йасауийаның күші қай жерде екендігі туралы қалыптасқан болжамдарды жақсы түрде жоққа шығарады.

3. XVII және XVIII ғасырлардағы 'Алим Шайх пен Мухаммад Шарифтің мұралары

«Ламахаттың» авторы және XVII ғасырдың басындағы ең маңызды Йасауийа шайхы³² 'Алим Шайх (1041/1632 ж. қ. б.) қазақтардың Шыңғыс тұқымдарынан болған хандарына және жалпы қазақтарға айқын жау көзқараста болғанын көрсетеді. Оның өмірбаянын жазушы шәкірті Фатхуллаһ, «Ламахатқа» қосымша

31 Са'дийа, ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 4514, пп. 44б-45а.

32 'Алим Шайх және оның мұрасы туралы менің "The Yasavi Order and Persian Hagiography" атты еңбегімдегі талқылауды қар. Онда талқыланғандай, 'Алим Шайхтың өзі Йасауийа силсиласында мұрагерлік байланыстармен қатар, маңызды тұқымдық байланыстарға ие болды: ол атақты сопы Шихаб ад-дин 'Умар Сухраварди (632/1234 ж. қ. б.) ұрпағынан шыққанын мәлімдеді және Хайдарабаттың «Низамдар» династиясының ата-бабасы болды.

(«Такмила») құрастырып, онда бұл жау көзқарасты айқын көрсететін бірнеше хикаяларды баяндаған.³³ Бұл Фатхуллаһ жазған әңгіменің бірі. Ол тек жау көзқарасты жеткізумен шектелмейді. Сонымен қатар, Йасауиһаны шынайы тарихи және аймақаралық қауымдастық ретінде сипаттайды. Бұл қауымдастықта тек «негізін қалаушы» ғана емес, кейінгі шайхтар, мысалы, Худайдад сияқты шайхтар да болды. Олар топтың кейінгі мүшелерін күтті және оларды дұшпан күштерден қорғау үшін бірге әрекет етті.³⁴ Әңгіме XVII ғасырдың басындағы маңызды тұлға, Ташкентте билік еткен «Турсун Султан Қазақ» (Турсун Мухаммад Хан деп аталады) туралы. Ол Ташкентте билік орнатты, әдетте Аштарханиер билеушісі Имам Қули ханға бағынышты болып одақтасқан. Бұл хан орта және жоғарғы Сырдария алабында өз билігін нығайтуға ұмтылғанда кезде³⁵ Турсун Султан өзіне қарсылас Шыңғыс тұқымдасы Түркістанға келіп орналасқан Ишим Султанмен бақталастығы Имам Қули ханның мүдделеріне сәйкес келді.

Турсун Султанның 'Алим Шайхтың қолдаушысы Имам Қули ханмен әдетте жақсы қарым-қатынаста болғанына қарамастан, 'Алим Шайх бұл қазақ ханзадасының өлімі үшін өзін кінәлы деп жариялады. Оны Ахмад Йасауидің Түркістандағы мазарына зиярат жасауына кедергі келтірді деп айыптады. Фатхуллаһтың әңгімелеуінше, 'Алим Шайх бір күні өз шәкірттері мен серіктерімен «Диуан-хана-йи шарифте» отырғанда, оған Ташкенттен бір хабар келеді. Бұл хабарды 'Абд ас-Самад Бий Кенагестің ұлы Шуджа' ад-дин Рахим Бек жібереді. 'Абд ас-Самад Бий 'Абдуллаһ ханның кезінде беделді және сенімді әмір болған. Хабарда 'Абд ас-Самад Бий кесіп алған Турсун Султанның басын 'Алим Шайхқа алып келеді. 'Алим Шайх ханзаданың басын көргенде, ол бір жағдайды есіне түсіреді. Бірнеше рет Худайдадтың Ғазирадағы мазарында болған кезінде, ол шайхтың рухына шағымданған екен. Ол: «Осы зұлым қазақ сұлтанының әділетсіздігіне байланысты мен Ахмад Йасауидің қасиетті мазарына құрмет көрсетуге бара алмадым. Құлшылық жасап, қасиетті табалдырықты сүюдің орнына, сол жерден кетуге мәжбүр болдым», – деп түсіндіреді. Бір кеште Худайдадтың мазарын тауап етіп, «рухани күшімді көп жұмсағаннан» кейін, 'Алим Шайх түсінде Худайдадты көреді. Худайдад оған Хазірет Султанның (Ахмад Йасауи) алдына Түркістанға тез арада жетуді бұйырады. 'Алим Шайх бұл бұйырықты орындайды. Түсінде ол Сырдария жағасына келіп, судың оған жол ашқанын көреді. Осылайша, ол Йасауидің мазарына келіп, зияратты орындады. Сол сәтте мазар ашылып, Хазірет Султанның

33 Олардың бірнешеуі қысқаша түрде “The Yasavi Order and Persian Hagiography” еңбегінің бір бөлімінде (бб. 401-402) айтылған.

34 Takmila, PFA ШҚИ қолжазбасы, инв. № С1602, пп. 132а-в (Фатхуллаһтың «Такмиласы» тек осы қолжазбада сақталғаны белгілі).

35 Турсун Султан Имам Қули ханның билігінің басында Ташкентте орныққан сияқты, ол басқа қазақ Шыңғыс ұрпақтарымен, соның ішінде Ишим Султанмен (қазақша «Есім») бірге жаңа ханның билігіне қарсы шығып, кейіннен Имам Қули ханға бағынған және Ташкенттің губернаторы ретінде танылған. Имам Қули ханға қарсы бірнеше рет көтеріліс жасап, көбінесе Ишим ханмен жауласып жүргеннен кейін, Турсун Султан 1036/1626–1627 жылы соңғы аталған хан тарапынан өлтірілді. Турсун Султанның қызметі туралы ақпарат алу үшін: Шах-Махмуд б. Мирза Фазыл Чурас. Хроника (ред. және ауд. О.Ф. Акимовский, Мәскеу, 1976), бб. 128–129, 300 [сілтеме 222], 304 [сілтеме 235]; М. Х. Абусейтова, Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII вв.: История, политика, дипломатия (Алматы, 1998), бб. 98–103; және Boris Kochnev “Les relations entre Astrakhanides, khans kazaks et ‘Arabshahides (dernières données numismatiques),” атты мақаласы: L’Héritage timouride: Iran – Asie centrale – Inde, XV–XVIIIe siècles (= Cahiers d’Asie centrale, 3–4 [1997]), бб. 157–160.

мінсіз және жарқын рухы пайда болды. ‘Алим Шайх өз жағдайын түсіндіргенде, Йасауи оған: «Уайымдамаңыз, біз сіздің жауыңызды биліктен босатып, оны бұл дүниеден шығарып тастадық», – деп жауап береді. Хикая «бес ай өткеннен кейін оның қасиеттілігі бұл арамзаға қатысты көріністі меңзегенде, сол көріністің әсері іске асты» деген растаумен аяқталады.

Хикаяның соңында ‘Алим Шайх қазақтардың бір тобын «тобыр» (ав-баш) деп атайды. Ол олардың жойылғанына қуанады. Сонымен қатар, қазақтардың тағы бір тобының ханның қызметшілеріне айналғанын суреттейді. Шайхқа қарсы шығудың ауыр салдары туралы тағы бір әңгіме бар. Бұл әңгімеде «Ишим Хан Қазақ» қызметінде болған бір белгісіз қазақ әмірі туралы айтылады. Ол қайтыс болған кезде Имам Қули ханның нөкері болған. Оның күтпеген жерден қаза тапқаны баяндалады.³⁶ Тағы бір хикая ‘Алим Шайхты ренжітудің салдары туралы ғана емес, сонымен бірге оның қауымдық салдары болуы мүмкін деген ескертуді күшейтеді. Бұл жағдайда «Тахир Бий Қырқиздың ұрпақтары» туралы айтылады.³⁷ Олар сол кезде оңтүстік Дашт-и Қыпшақта Ташкенттің жанында қоныстанған еді. ‘Алим Шайхтың кезінде қателік жасағандардың мысалы ретінде осы адамдар көрсетіледі. Олар елеулі азап пен қиналу көріп, өмірлерінен айрылғандар қатарына қосылды. «Бұл топтың» (жамағаттың) ‘Алим Шайхқа қарсы жасаған әдепсіздігі (би-адаби) туралы егжей-тегжейлер көрсетілмеген. Алайда, олардың осы әрекеттері үшін Тахир Бийдің адамдары 1033/1624 жылы Имам Қули хан бастаған жорық кезінде қырылды. Бұл оқиға Шахрухийаның жанында, оның әскері Сырдариядан өтіп, Мурад Султан Қазақты қоршауға алған кезде орын алған.³⁸

Бұл оқиғалар осы қазақтардың (жеке тұлғалар немесе топтар болсын) күйреуінің шынайы және рухани себептерін түсіндіруге бағытталған. Яғни ‘Алим Шайх сияқты рухани қуатты әулиеге қарсы қылмыс жасаудың дерлік сөзсіз салдары болған. Бірақ, ең болмағанда олар кездейсоқ осы дәуірде қазақтарға деген шайхтың антипатиясын жеткізеді және олар оған қарсыластар ретінде жиі аталады. Әрине, бұл бейнелеудің бірнеше себептері бар. Олардың ең бастысы қазақтардың және олардың билеушілерінің ‘Алим Шайхтың патша қамқоршысы Имам Қули ханға қарсы жиі дұшпандығы (немесе ең жақсысы, оның одақтасы ретінде сенімсіздігі). ‘Алим Шайхтың тұрғысынан алғанда, мұндай қарсыласу қазақтарды іс жүзінде

36 Такмила, п. 133b.

37 Бұл тұлғаның кім екені анық емес. Мәтінде бұл топтың арғы атасы ретінде аталған Тахир бимен байланысты мәлімет оны қазақ Шыңғыс ұрпағы Тахир Султанмен сәйкестендіруге нақты кедергі келтіреді. Тахир Султан 1520-жылдары Дашт-и Қыпшақтағы қазақтар арасында хан деп жарияланған еді, бірақ онжылдықтың соңына қарай қырғыздар арасына қашып, сол жақта қайтыс болған. Қар.: Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков (Алма-Ата, 1969), бб. 195, 222–223, 353 (XVI ғасырдағы «Тарих-и Рашиди» мен XVII ғасырдағы «Бахр ал-асрардан» алынған); Абусеитова, Казахстан и Центральная Азия, бб. 83–84; және Т. И. Султанов, Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории) (Мәскеу, 1982), б. 116. Бұл кезеңдегі авторлардың ешқайсысы Шыңғыс тұқымынан екендігі дау тудырмайтын адамды – тіпті қазақтар немесе қырғыздар арасында болсын – бий деп атамағаны күмәнді.

38 Такмила, пп. 133b–134a. Имам Қули ханның Мурад Султан Қазаққа қарсы жорығы – Шыңғыс тұқымынан шыққан және жоғарыда аталған Турсун Султанның адал жақтасы болғаны анық – «Бахр ал-асрарда» (India Office, Ethé 575, пп. 107b–108a; қар.: Абусеитова, Казахстан и Центральная Азия, б. 103) аталған; Турсун Султанның Имам Қули ханға қарсы көтерілістерінің бірінде (1623 жылдың күзі) Мурад Султан Шыңғысқа орналастырған және хан келесі көктемде қалаға қарсы жорық жасаған, бірақ Турсун Султан ханның билігін қайтадан мойындағанда үлкен қақтығыс болмады.

исламның басқаруынан (оның қамқоршысы ретінде) тыс қалдырды. Бұл олардың қатаң қарым-қатынасына қуатты діни негіз қосты. Дегенмен, біз қазақтарды осы дәуірде «жаман мұсылмандар» немесе исламға әлі кірмеген деп сипаттаудан аулақ болуымыз керек. Кейбір жағдайларда, 'Алим Шайхтың Ахмад Йасауи әулиенің қасиетті зираттарына бару әрекеттерін тоқтатуға қазақтардың және олардың билеушілерінің рөлі себеп болды. Бұл шайхтың ренжігенін көрсетеді және оның қазақтарға деген жауласуына нақты «жеке» себептер келтіріледі. Сонымен қатар, 'Алим Шайхтың қазақтарға деген жауласуы олардың бәсекелес сопылық қауымдарына адалдығын көрсетуімен байланысты болуы мүмкін. XVI ғасырдың соңында қазақтар арасында Нақшбандийа әсерінің кейбір дәлелдері айтылған. Бізде XVII ғасырдың басында да осындай дәлелдер бар.³⁹ Мұндай дәлелдер бізге қазақтардың әрқашан олар зиярат ететін әулиенің қасиетті орнына байланысты сопылық «тарикатына» адал болуы керек деген қателікті тағы бір еске салады. Алайда, жалпы алғанда, 'Алим Шайхтың қазақтарға деген көзқарасы олардың билеушілерінің бәсекелес шайхтарға деген адалдығынан елеулі дәрежеде туындағаны екіталай.

'Алим Шайх, Мауараннахрдағы көптеген Йасауиия шайхтары сияқты, өзі ең таныс болған қоныстанған ортаның діни ерекшеліктерін артық көрген. Ол жақын маңдағы көшпенділерге немесе сенімсіз саналған билеушілердің қызметіндегі көшпенділерге қызғышылық танытпаған. Бұл тұрғыдан алғанда, 'Алим Шайхтың қоныстанған өмір салты мен оның діни құрылымдарына деген ықтимал артықшылығы маңызды рөл ойнаған. Бұл оның Йасауиия тарихын өз еңбегінде және оның шәкірті жазған қысқа «Такмилада» көрсетуіне әсер еткенін ұмытпауымыз керек. Біздің дереккөздеріміз қалалық және қоныстанған «кеңістік» шектеулеріне негізделген, сондықтан бұл Йасауиия сопылық дәстүрін түсінуімізге белгілі бір шектеулер қояды. Бірақ бұл шектеулерді жеңу мүмкін емес. Егер біздің дереккөздеріміз белгілі бір нәрселерді көрсетпесе, тіпті, біз олар болған деп болжаған күнде де, біз олар туралы ештеңе біле алмаймыз.

«Ламахат» пен «Такмилада» бейнеленген 'Алим Шайхтың Дашт-и Қыпшақ көшпенділеріне деген дұшпандықтарына қарамастан, бізде Сырдария бассейнімен байланысты 'Алим Шайхтың шәкірттері туралы шашыраңқы мәліметтер бар. Олар қазақтар арасында белсенді болуы мүмкін. XVII-XVIII ғасырларда Ұлы Далада болған Йасауиия шайхтарының қатарында бірнеше фигуралар бар. Олар 'Алим Шайхпен және XVII ғасырдың соңындағы ең маңызды Йасауиия шайхы Маулана Мухаммад Шарифпен (1109/1697 ж. қ. б.) рухани тізбек (силсила) қатынастары арқылы байланысқан. Маулана Мухаммад Шариф – соңғы елеулі «ішкі» Йасауиия агиографиялық шығармасының авторы. Бұл шығарма шамамен 1080/1670 ж. аяқталған және «Худжжат аз-закирин» деп аталады. Маулана Мухаммад Шариф 'Алим Шайхтың рухани «немересі» болған. Ол бірнеше шайхтардың шәкірті болған, ал олар өз кезегінде 'Алим Шайхтың шәкірттері болған. Осылайша, Маулана Мухаммад Шариф 'Алим Шайхтан бір буынға алыстаған. Кейбір деректер бұл көріністі растайды, бірақ басқа деректер бұл жағдайды күрделі етіп түсіндіреді.

39 Мысалы, парсы тарихшысы Искандар Мунши 1020/1611 жылы Нақшбандийа шайхының кеңесі бойынша Вали Мухаммад ханнан Имам Қули ханға адалдығын ауыстырған қазақ ханзадасын еске алады, қосып айтқанда Нақшбандийа шайхтары «қазақтардың рухани жетекшілері және қазақ билеушілері өздерін олардың шәкірттері деп есептейді» (Eskander Beg Monshi, History of Shah 'Abbas the Great, tr. Roger Savory, vol. II [Boulder, CO, 1978], б. 1055).

Кейде ‘Алим Шайх пен Маулана Мухаммад Шариф арасындағы делдалдарды алып тастайды, ал кейде қосымша рухани буындарды енгізеді. Көбінесе бұл күрделілік Сырдария аңғарымен байланысты фигураларға қатысты болады. Бұл фигуралар туралы деректеріміз сирек және қайшылықты. Дегенмен, олар ‘Алим Шайх пен Маулана Мухаммад Шарифтің арасындағы рухани байланыстарға кірген шайхтардың бірқатарын көрсетеді. Олардың нисбалары (атының түбірі) орта Сырдария жанындағы жерлермен байланысты. Біз Мухаммад Шарифтің уақытынан кейін де осы аймақта белсенді болған бірнеше шайхті қадағалай аламыз.

Бұған қатысты тұлғалардың қарым-қатынастарын суреттейтін бір көрініс 1680-шы жылдарында Бұхарадан Сайид Зинда-‘Али құрастырған үлкен агиографиялық жинақ «Самарат ал-маша’ихтан» алынады.⁴⁰ Автор көптеген Йасауи шайхтарымен жеке таныс болған. Өкінішке орай, «Самарат» шығармасының бізге жеткен нұсқасында Йасауи силсиласы туралы мәліметтің көп бөлігі жоқ. Дегенмен, мәтіннің басындағы қысқаша Йасауи тегі шолуы сақталған. Сонымен қатар, шығармаға қоса берілген мазмұн (фихрист) кестесінде Йасауи шайхтарының есімдері мен олардың арасындағы қарым-қатынастардың кейбір белгілері көрсетілген.⁴¹ «Самарат» еңбегінде ‘Алим Шайхтың шәкірттерінің тізімінің соңында нисбасы «Ақ-қурғани» деп көрсетілген белгілі бір Хусайн Шайх ‘Азизан есімді тұлға бар. Бұл Хусайн Шайх Маулана Мухаммад Шарифтің «Худжат аз-закирин» еңбегінде мүддем аталмаған. Алайда, ол ‘Алим Шайхтың избасарларының ішінде өз шәкірттері бар деп көрсетілген жалғыз тұлға. Хусайн Шайхтың шәкірттерінің бірі ‘Абд ар-Рафи’ Шайх, ол ‘Азизан Мирза ‘Али Шайх Туркистанидің үлкен ұлы ретінде анықталған. «Самараттың» авторы ‘Абд ар-Рафи’ Шайхті «біздің шайх» деп атап, онымен тікелей таныс болғанын көрсетеді. Бұл ‘Абд ар-Рафи’ де өз шәкірттерін көрсеткен. Хусайн Шайхқа тиісті деп сипатталған екінші шәкірт Маулана Ходжа Мухаммад Утрари болған. «Самараттың» авторы бұл шәкіртпен де жеке таныс болғанын еңбегінде басқа жерде де растайды.⁴² «Хусайн Шайх Ақ-қурғанидің» екі шәкірті «Самараттың» фихристинде аталған. Алайда, осы екі шәкірттің есімдері – «Маулана Ходжа Мухаммад Утрари» және «‘Абд ар-Рафи’ Шайх Туркистани» арасына тағы бір есім қосылған: «Ибрахим Шайх Қурғани» [sic]. Соңғы тұлға Хусайн Шайхтың тағы бір шәкірті ретінде қаралуы мүмкін. Дегенмен, бұл Ибрахимнің орны Тахир Ишанның еңбегінде басқаша көрсетілген. Оның нисбасы дұрыс түрде «Қавғани» деп берілген. Бұл нисба, сондай-ақ, фихристе Хусайн Шайхқа берілген «Ақ-қурғани» нисбасы,⁴³ және Хусайн Шайхтың екі шәкірті – Утрари және Туркистани нисбалары (Ахмад Йасауи дәуірінен бері алғаш рет) орта Сырдария аңғарында айтарлықтай Йасауийа

40 Бұл жұмыс пен оның авторы туралы менің “The *Mashā’ikh-i Turk* and the *Khojagān*: Rethinking the Links between the Yasavī and Naqshbandī Sufi Traditions,” *Journal of Islamic Studies* 7/2 (1996), бб. 180–207; сілтемелер ӨР ШИ қолжазбасына жасалған: инв. № 2619; ол СВР III, 353, № 2669-да сипатталған.

41 Самарат, пп. 38b-42a (fihrist), пп. 65b-68a (Йасауийа силсиласының қысқаша баяндалуы).

42 Самарат, п. 270a.

43 Ақ-Қорған Түркістаннан төмен қарай жатқан Өзкент (Өзгент) қаласына жақын жерде орналасқан. Бұл жер Ахмад Йасауидің отбасынан тарағандығын мәлімдейтін қожа әулетінің орталығы болып табылады. Бұл туралы Әшірбек Қ. Муминовтың – Äširbek K. Muminov, «Die Qoʻzas: Arabische Genealogien in Kasachstan», in: *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, vol. 2: Inter-Regional and Inter-Ethnic Relations, eds. Anke von Kügelgen, Michael Kemper and Allen J. Frank (Berlin, 1998, бб. 195–196)» атты еңбегінде қарастырылған.

сопылық қауымдастығының бар екендігін білдіреді. Біздің дереккөздеріміз олардың қазақтармен ықтимал байланыстары немесе Дашт-и Қыпшақтағы ықпалы туралы көп мәлімет бермейді. Алайда, XVII ғасырдың ортасы мен соңында және XVIII ғасырдың басында Сырдария аңғарымен байланыстырылған Йасауи шайхтарының бұл «тобы» маңызды рөл атқарған. Бұл «топ» осы өңірде айтарлықтай Йасауиә сопылық қауымдастығының ең маңызды көрсеткіші болып табылады. Сондықтан, бұл шайхтардың қызметі туралы барлығын қайта қарастыру маңызды.

Өкінішке орай, «ақ-қорғандық Хусайн Шайх» туралы бізде деректер өте аз. «Самаратта» оның өмірбаяны өте қысқа жазылған және фикхистке қарап, ол тек бір бетпен шектелген. Кейінгі еңбектерде де ол туралы ешқандай қосымша мәліметтер берілмеген. Тіпті, оның фикхистте белгілі нисба атауы да кейінгі дереккөздерден жоғалып кеткен. Дегенмен, «Самараттың» авторы Хусайн Шайхтың шәкірттері туралы қосымша ақпарат береді. Автор олардың екеуімен де жеке таныс болғанын атап өтеді. Ол Бұхараға келгенде «Маулана Ходжа Мухаммад Утрари Туркистан» қызметінде көп уақыт өткізгенін айтады. Сондай-ақ, Утрари белгілі Шайх Йар Мухаммад Дих-даразига бай'ат бергенін де атап өткен.⁴⁴ Алайда, бұл адамның басты ұстазы әйгілі Махдум-и А'замнан тараған Нақшбандиә шайхы Субур Ходжа (1641–1642 ж. қ. б.) болған.⁴⁵ Утраридің Субур Ходжаның шәкіртімен байланысы басқа дереккөздермен расталмаған. Алайда, Субур Ходжаның қайтыс болған күні Утраридің XVII ғасырдың ортасында белсенді болғанын көрсетеді.

Бұл Мухаммад Утрари XVIII ғасырдың соңында жазылған агиографиялық жинақ «Тазкира-йи Маджзуб Наманганидегі» жай ғана «Шайх Утрари» деп аталатын тұлғамен сәйкестендірілуі мүмкін. Бұл еңбектің есебі Мухаммад Утраридің Бұхарадағы Мәулана Мухаммад Шариф басқарған Йасауиә сопылық топтарымен байланысын көрсетеді.⁴⁶

«Самараттың» авторы 'Абд ар-Рафи'ге «біздің ұстазымыз» деп сілтеме жасайды, бірақ Хусайн Шайхтың осы екінші шәкірті туралы әңгімесінде жеке мәліметтер аз берілген. Ал 'Абд ар-Рафи'дің өз мансабы туралы деректер жоқ.⁴⁷

44 Самарат, п. 270а; фикхистке қарағанда, Мухаммад Утрари туралы хикая үш-төрт беттен тұруы тиіс болған.

45 Самарат, п. 269а.

46 Тазкира-йи Маджзуб Намангани, ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 2662, пп. 76b-77b; қолжазбаның сипаттамасын қар.: СВР, III, 374, № 2714. Бұл еңбектің әңгімесінде «Шайх Утрари» белгілі бір Мулла Турсун Бақи Наманганидің рухани қамқорлығын және оқытуын жүргізген деп айтылады. Ол ақырында Мухаммад Шарифтің шәкірті болған. Мулла Турсунның отбасы Ташкенттен шыққан, бірақ Ферғана жазығындағы Наманганға қоныс аударған. Сол жерде «Шайх Утрари» бір кездері Мулла Турсунның әкесімен бірге тұрып, оны бұрыннан танығанын айтады және сол уақыт ішінде ол баланы өзінің рухани қамқорлығына алып, өзінің асыранды баласы болатынын мәлімдейді. Мулла Турсун өскенде, оқу үшін Бұхараға барады, бір күні қаландар тобына қосылады. Олар оны Маулана Мухаммад Шарифке апарды. Ол жас жігіттің Шайх Утраридің асыранды баласы болғандықтан, оның оқуын аяқтап, зикр-и джахрда иджазә берген. Соңғы деталь Мулла Турсунның оқуында Шайх Утраридің рөлі минималды болғанын көрсетеді. Бірақ өкінішке орай, еңбекте Шайх Утрари немесе Мулла Турсун Бақи Намангани туралы көп мәліметтер жоқ. Әңгіме Шайх Утраридің Мулла Турсунның әкесімен қарым-қатынасы екеуі де Сырдария аңғарында тұрған кезді бейнелейді, бірақ соңында бұл фигураның сол аймақтағы мұрагерлігі туралы ештеңе айтылмаған. Сонымен қатар, кез келген жағдайда әңгіме бұл фигураның мұрасын далада емес, Ферғана жазығында көрсетеді.

47 *Фикхистке* сәйкес, осы 'Абд ар-Рафи'ге қатысты хикая 2–3 беттен тұрады деп көрсетілген.

«Самарат» ‘Абд ар-Рафи’ге қатысты шәкірттердің тізімін береді.⁴⁸ Мұнда Маулана Мухаммад Шарифтің шәкірттерінің бірі екендігі айтылады. Ол Сырдария аңғарында емес, Бұхарада белсенді болды, ал ‘Абд ар-Рафи’ Шайхтың басқа шәкірттері де Бұхарада болған сияқты. Сырдария аңғарында немесе Дашт-и Қыпшақпен байланысы немесе мұрасы жоқ екендігі туралы ешқандай дерек жоқ. Маулана Мухаммад Шарифтің ‘Абд ар-Рафи’ шәкіртінің мәртебесі қызықты. Дегенмен, Мухаммад Шарифтің өзі «Худжат аз-закирин» еңбегінде мұндай тұлғаға сілтеме жасамайды. Онда ол ‘Алим Шайхтың басқа үш шәкірті туралы айтады. Алайда, «Самаратта» басқа бір үзінді Мухаммад Шариф пен ‘Абд ар-Рафи’ арасындағы байланысты растайды. Бұл үзіндіде Мухаммад Шарифтің көптеген көрнекті шайхтарді іздестіріп, олардан лицензия (иджазат) алғаны айтылады. Олардың ішінде «Хазірет ‘Азизан ‘Абд ар-Рафи’ Шайх Туркистани» да бар, әрі ол «Хазірет Султан Қожа Ахмад Йасауидің ұрпақтары (ахфад) арасында» екендігі көрсетілген.⁴⁹ Бұл соңғы пікір қандай да бір бастауыш байланысы қандай болса да, ‘Абд ар-Рафи’ Шайхтың Ахмад Йасауимен байланысты туыстық топқа тиесілі болғанын білдіреді.

Біздің осы шайқылар туралы басқа негізгі дереккөзіміз – XVIII ғасырдың ортасындағы Тахир Ишанның үлкен агиографиялық жинағы.⁵⁰ Бұл жұмыс осы тұлғалардың Йасауийа силсиласында алатын орнын түсіндіріп, күрделендіреді. Дегенмен, XVII және XVIII ғасырдың басындағы Сырдария аңғарымен байланысты шайхтардың «кластері» туралы белгілі болған нәрселерді растайды және толықтырады. Тахир Ишан ‘Алим Шайхтың тек бір тікелей ізбасарын атайды. Сонымен қатар, Маулана Мухаммад Шариф ‘Алим Шайхпен арасындағы қашықтықты арттырады, бірақ оны жеке танитын. Тахир Ишанның қысқаша есебінде ‘Алим Шайхтың тікелей шәкірті ретінде «Мавлана Ибрахим Туркистани Қавғани» аталады.⁵¹ «Самаратта» көрсетілген «Ибрахим Шайх Құрғани» анық

48 Самарат, п. 67а.

49 Самарат, п. 508а. Маулана Мухаммад Шарифтің Түркістандағы шайх ‘Абд ар-Рафи’ деген шайхпен қарым-қатынасы туралы, ол «Хазірет Султан Ходжа Ахмадтың джа-нишини» деп аталады (бұл қайтадан тұқым қуалайтын байланыс болуы мүмкін дегенді білдіреді), XVIII ғасырдағы Йасауийа шайхы Худайдад б. Таш-Мухаммадтың 1169/1755–1756 жылы көшірген Мухаммад Шарифтің еңбектер жинағында да айтылады. Бұл туралы көшірмесінің қосқан қысқаша ескертуінде айтылған (ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 6656, пп. 197b-198a).

50 Тазкира-йи Тахир Ишан (1157/1744 жылы аяқталған), ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 855, п. 75а; қолжазба СВР III, б. 365, № 2694-ге сипатталған.

51 Бұл тұлғаның нисбасында «қ.в.ған» деген емле көрсетілген. Ол XVI ғасырдың соңындағы «Шараф-нама-йи шахиде» Түркістанға жақын орналасқан қаланың аты ретінде куәландырылған; «Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков», б. 258-ге қар., сол жерде “Куган” формасы беріледі (қар.: б. 501, сілтеме 154) және В.В. Бартольд, К истории орошения Туркестана // Сочинения, III (Москва, 1965), бб. 224, 229, “Кавган-Ата” туралы айтып өткен. “Кауган-Ата” туралы жақын арадағы сілтемелер үшін қар.: Кастанье, “Древности,” 209; В.А. Грошев, Ирригация Южного Казахстана в средние века (Алма-Ата, 1985), бб. 88–90; және Свод памятников истории и культуры Казахстана: Южно-Казахстанская область, ред. М.Х. Асылбеков, К.А. Акишев және т. б. (Алматы, 1994), бб. 120, 125–126. Муминов (“Die Qoʻzas,” б. 196) Аққорған қожаларының Исхақ Бабдан тарағанын мүдделейтін қожа топтарының арасында “Қавғандық” деп аталатын топты атайды, оның атасы «‘Алим Қавған Ата» болған. 1996 жылы жарияланған ауызша дәстүрлерде «‘Али Шайх» деген тұлға, яғни «Қауған Ата» деп таныған, исламды таратушы әулие Исхақ Бабтың (Ахмад Йасауи мен Аққорған қожаларының арғы атасы) ұрпағының бес ұлының бірі ретінде аталады. Тағы бір ұлы «Ибрахим Шайх» деп аталады, ол «Оқшы Ата» деген тұлғамен сәйкестендіріледі (соңғы атаумен аталған әулие орны Шиелі қаласына жақын

көрінеді, бірақ ол тек фихристте ғана осылай аталады. «Самараттың» сақталған бөліктерінде Ибраһим Қавғанидың ұстазы нақты көрсетілмеген. Дегенмен, олар Қавғаниды 'Алим Шайхтың шәкірттері тізіміне қоспайды. Жақында табылған «Мулла Ибраһим Қавғани» деген атпен белгілі автордың парсы тіліндегі трактаты Йасауиға дәстүрінің басқа аспектілері үшін қызықты болса да, оның авторының Йасауиға силсиласындағы орнын анықтауға мүмкіндік бермейді.⁵²

Тахир Ишанның айтуынша, Ибраһим Қавғани Мирза 'Али Шайх Туркистанидың ұстазы болған. Мирза 'Али Шайх – «Самаратта» 'Абд ар-Рафи' Шайхтың әкесі ретінде анықталған тұлға. Мирза 'Али Шайхтың шәкірті Хусайн Шайх Туркистани болған. Осылайша, Хусайн Шайх 'Алим Шайхтан силсила арқылы екі буын ажыратылған. Тахир Ишанның шежіресі осы кезде танымал бола бастайды. Хусайн Шайхтың екі шәкірті болған: 'Абд ар-Рафи' Шайх Туркистани және Ахунд Мулла Ходжа Мухаммад Утрари. Басқа дереккөздерде Ходжа Мухаммадтың нисбасы дәстүрлі түрде «Утрари» деп көрсетілген. Ходжа Мухаммад Утраридің екі шәкірті болған, оларға кейін ораламыз. Соңында, 'Абд ар-Рафи' Шайхтың шәкірті Маулана Мухаммад Шариф болған. Мухаммад Шариф XVII ғасырдың екінші жартысында Бұхараның діни өмірінде маңызды фигура болды. Тахир Ишан оны өз уақытындағы Джахрия машаихтарының басшысы ретінде анықтайды. Тахир Ишан бұл Йасауиға ұстазымен 18 жасында кездескенін және онымен екі жыл бойы бірге болғанын айтады. Мухаммад Шариф 1109/1697–1698 жылы қайтыс болған.⁵³ Тахир Ишан 20 жаста болғанын атап өтеді. Мухаммад Шарифпен тікелей байланысы болғандықтан, Тахир Ишанның есебінде ең таңқаларлық нәрсе – 'Алим Шайх пен Хусайн Шайх арасында екі фигураның енгізілуі және Мухаммад Шарифке берілген жалғыз силсила. Тахир Ишан Мухаммад Шарифтің 'Алим Шайхтың басқа тікелей ізбасарларымен байланысын айтпайды. Оның ұсынысының нәтижесінде Мухаммад Шарифтің силсиласын әлсірету ниеті жоқ деп күдіктенуге болмайды. Осылайша, Мухаммад Шариф 'Алим Шайхтың бесінші буын рухани ұрпағы болып шығады.⁵⁴ Йасауиға силсиласын Мавлана Мухаммад Шарифке дейін зерттегенде, Тахир Ишан Сырдария алқабымен байланысты нисбалары бар бірнеше тұлғаны атап өтеді. Бірақ, «Самарат» сияқты, оның есебінде осы тұлғалардың аймақтағы қызметі туралы аз мәлімет бар. Тахир Ишанның Дашт-и Қыпшақ шекараларына жасаған саяхаты Бұхарадағы Мавлана Мухаммад Шарифке оралуымен аяқталады. 'Алим Шайх пен

жерде, Сыгнақ маңында орналасқан). Қар.: С. Құрбанқожаев, Қожа Ахмет Ясауи туралы аңыз-әңгімелер // Ясауи тағылымы (Түркістан, 1996), б. 134. Тарихи куәландырылған шайхтардың есімдерінің осындай генеалогиялық құрылымға енгізілгенін немесе бір «Ибраһим Қавғанидің» екі тұлғаға бөлінгенін көру таңқаларлық емес. «Қауған Ата» деп аталған «'Алим Шайх» есімі өз кезегінде кейбір дәстүрлерде Ибраһим Қавғанидің сопы ұстазы ретінде танылған тұлғаның, яғни 'Алибадтық 'Алим Шайхтың атын қайталай алады.

52 Бұл трактат 1272/1856 жылы көшірілген «Ламахат» мәтіні мен 'Алим Шайхтың басқа шығармаларын (және тағы басқалардың) қамтитын қолжазбаға енгізілген, ол Алматыдағы Қазақстанның Ұлттық кітапханасында сақталған (инв. № 87/VII, пп. 269а-294б); 'Алим Шайхтың шығармалары, бірақ Ибраһим Қавғаниға тиесілі деп аталған трактат емес, төмендегі каталогта аталған: «Каталог рукописных книг на персидском языке из собрания Национальной библиотеки Республики Казахстан», ред. Сафар Абдулло және С. М. Бакир Камаледини (Алматы, 2008), бб. 115–116, № 80–81.

53 ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 855, п. 76б; салыстырыңыз п. 73а.

54 Яғни, 'Алим Шайх > Ибраһим Туркистани Қавғани > Мирза 'Али Шайх Туркистани > Хусайн Шайх > 'Абд ар-Рафи' Шайх Туркистани > Мавлана Мухаммад Шариф.

Мавлана Мухаммад Шариф арасындағы байланыстар Тахир Ишанның баяндамасында шашыраңқы мәтіндерде көрініс тапқан. Бұл мәтіндер сопылық силсиласының қысқаша сипаттамаларын береді және шайқылардың тек қана бірізділігін көрсетеді. Сонымен қатар, бұрынғы Йасауиия силсиласының кейбір қызықты бұрмаланулары да байқалады. Бұл мәтіндерде «Ибрахим Қавғани» есімі де аталады. Ол маңызды фигура болып көрінеді, бірақ 'Алим Шайхтың шәкірті емес, оның ұстазы Пирим Шайхтың шәкірті ретінде көрсетілген. Ибрахим Қавғани силсилада қалдырылғанымен, әйгілі 'Алим Шайх қалдырылып кеткені, Ибрахим Қавғанидің осы силсиланы жасаған ортада ерекше маңызға ие болғанын көрсетеді. Мұндай мәтіндердің бірі «Ламахаттың» ең ерте көшірмесін қамтитын қолжазбада кездеседі. Бірақ кейін бұл қолжазбаға басқа дереккөздер үлес қосқан сияқты көрінеді.⁵⁵ Ташкентте сақталған екі түркі тілді қолжазбада осы мәтіндердің басқа екі нұсқасы кездеседі. Бұл қолжазбаларда әртүрлі сопы шайхтары үшін мүдде етілген ру-тайпалық байланыстардың қысқаша, бірақ қызықты тізімдері де бірге беріледі.⁵⁶ «Ламахаттың» қолжазбасындағы мәтін силсиланы келесідей қадағалайды: Пирим Шайх > Ибрахим Шайх > Мирза 'Али Шайх > Хусайн Шайх > 'Абд ар-Рафи' Шайх > «Ахун 'Азизан» > Нурум Ходжа. Екі түркі мәтіндеріндегі нұсқада да дәл сол силсила берілген, бірақ бір айырмашылық бар. Хусайн Шайхтың аты «Хасан Шайх» деп көрсетілген. Сонымен қатар, соңғы шәкірт ретінде Нурум Ходжаның орнына «Қасим Шайх» аталады.

Бұл үш силсила мәтіндері Йасауиия силсиласын негізінен Тахир Ишанның баяндамасына сүйене отырып қайта құруға мүмкіндік береді. Алайда, оларда Мавлана Мухаммад Шарифтің шәкірттері ретінде Қасим Шайх пен Нурум Ходжа қамтылмаған. Сонымен қатар, бұл мәтіндер 'Алим Шайхты (Пирим Шайх пен Ибрахим Қавғани арасында) және Мухаммад Утрариді (оның екі шәкіртін де) қамтиды. Тахир Ишанның хронологиялық басымдылығын ескере отырып, қысқаша шежіре мәтіндері 'Алим Шайх пен Мухаммад Утрари мен оның шәкірттерін қалдырып кеткен деп түсінуіміз керек. Мавлана Мухаммад Шарифтің есімі де осы қысқаша шежіре мәтіндерінде жоқ. Бірақ ол 'Абд ар-Рафи' Шайхтың шәкірті ретінде көрсетілген және «Ахун 'Азизан» деген атаумен белгілі. Бұл мәтіндерде Мухаммад Утрариді шығарып тастау және «Ахун 'Азизанды» қосу басқа мәтіндер жиынтығымен байланысты қызығушылық тудырады. Сопылық силсилаларын көрсететін нақты диаграммаларда Мухаммад Утрари негізгі байланыс ретінде көрсетілген. Бірақ 'Абд ар-Рафи' Шайх пен Мавлана Мухаммад Шариф мүлдем аталмаған. Мұндай ауысулар бәсекелес немесе дұшпан топтардың өз заңдылықтары мен үстемдігін көрсету үшін шежірелерді әртүрлі етіп бейнелеуі мүмкіндігін көрсетеді. Бұл XVII және XVIII ғасырлардағы Сырдария шайхтары туралы хикаялардағы сәйкессіздіктерді ішінара түсіндіруі мүмкін.

Осы силсила диаграммаларының бірі Ташкенттегі Өзбекстанның Мемлекеттік архивінде сақталған. XVIII ғасырдың ортасында құрастырылған (дегенмен, қолда

55 РФА ШҚИ қолжазбасы С1602, п. 125а; мәтін «Ламахаттың» аяқталуы мен «Такмиланың» басталуы арасындағы бос қалдырылған бетке қосылғандай көрінеді (тіпті осы нұсқада да «Ламахаттың» авторы және «Такмиланың» тақырыбы 'Алим Шайх туралы еске салынбайды).

56 ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 11838, пп. 139b-140b (тізімнің бұл нұсқасы, бірақ силсила емес, Муминов-тың «Die Qo'zas» мақаласының 207–208-беттерінде қысқаша баяндалған) және № 12870, пп. 88a-b.

бар көшірме XIX немесе тіпті, XX ғасырдың басына жатады).⁵⁷ Ол келесідей силсиланы ұсынады: Пирим Шайх > Мирза ‘Али Шайх > Хусайн Шайх > Ходжа Мухаммад Утрари > Мавлана ‘Авиз (sic) Мухаммад Басир > Ишан Халифа Нийаз Мухаммад ал-Бухари. Бұл нұсқада бұрынғы дереккөздерде ‘Абд ар-Рафи’ Шайхтың әкесі ретінде көрсетілген Мирза ‘Али Шайх аталған. Алайда, ‘Абд ар-Рафи’ Шайх пен Мавлана Мухаммад Шариф көрсетілмеген. Сонымен қатар, ‘Алим Шайх пен Ибрахим Қавғани мүлдем қалдырылған. Қазан университетінің кітапханасында сақталған басқа силсила диаграммасы қазіргі Татарстанның Кизлау және басқа жақын ауылдарындағы бірнеше (негізінен Нақшбандий) шайхтардың силсиласын көрсетеді.⁵⁸ Бұл силсилада Пирим Шайхтың екі шәкірті көрсетілген: Ибрахим Шайх (Қавғани, дегенмен бұл *нисба* аталмаған) және «Шайх Хасан» (күмәнсіз, Хусайн Шайх Ақ-қурғанидың атын бүркемелейді). Ибрахим Шайх ‘Алим Шайхтың ұстазы ретінде көрсетілген және осы тармақ осымен аяқталады. Алайда, «Шайх Хасанның» екі шәкірті бар. Бірі «Мавлана Мухаммад Ходжа ат-Тарази» деп аталады (мұндағы *нисба* анық «ал-Утрари» атауын бүркемелейді). Екіншісі – Мавлана ‘Аваз-Мухаммад Басир (оның маңызды рөлі диаграммада қызыл сиямен көрсетілген). Бұл диаграммада Мирза ‘Али Шайх пен ‘Абд ар-Рафи’ Шайх (сонымен қатар Мавлана Мухаммад Шариф) көрсетілмеген. ‘Алим Шайх пен Ибрахим Шайх Мухаммад Утрариге апаратын силсиладан тысқары орналастырылған. Сонымен қатар, Мухаммад Утрари мен Мавлана ‘Аваз-Мухаммад Басир ұстаз және шәкірт ретінде емес, қатарластар ретінде көрсетілген. Осы тармақтардың айырмашылықтарына қарамастан, екі нұсқа да ‘Абд ар-Рафи’ Шайхты қалдырып кеткен және Мухаммад Утрариді қосқан. Осылайша, Мухаммад Утрариді қалдырып, ‘Абд ар-Рафи’ Шайхты ерекше көрсететін үш қысқаша силсила мәтіндерінен ерекшеленеді.

Қазан силсила диаграммасында Мухаммад Утрари мен Мавлана ‘Аваз-Мухаммад Басир шәкірт ретінде бірге аталған. Ал Ташкент диаграммасында Мухаммад Утраридің шәкірті ретінде анықталған тұлға Тахир Ишанның «Тазкирайи Тахир Ишан» еңбегінде де аталады. Бұл соңғы нұсқаны қолдайды. Мавлана ‘Аваз-Мухаммад Басир Тахир Ишанның Мухаммад Утраридің шәкірттерінің бірі ретінде аталған екі шәкіртінің бірі болып табылады.⁵⁹ Ол оны «Ахунди Мулла ‘Аваз Басир Кағаз-фуруш» деп атайды. Соңғы кәсіби атауы оның қағаз сағушы ретінде негізінен қалалық ортада жұмыс істегенін көрсетуі мүмкін. Маңыздысы – Тахир Ишанның айтуынша, Мавлана Мухаммад Шарифтің ұлы, ‘Абдуллах Ходжа, әкесінің муриді Ходжа Фузайлмен бірге қызмет еткеннен кейін осы ‘Аваз Басирге қосылған. Бұл бізге ‘Аваз Басирдің XVIII ғасырдың бірінші жартысында белсенді болғанын болжауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл шәкірттің Бұхарамен байланысын да көрсетеді. Тахир Ишан Мухаммад Утраридің тағы бір шәкірті туралы да айтады. Ақырында, біз Сырдария аңғарында белсенді болған қазақ текті Йасауиға муриді туралы нақты, бірақ шектеулі дәлелдер табамыз. Ол Сопы Миср-‘Али Қазақ деп аталады. Өкінішке орай, ол туралы ештеңе белгісіз, бірақ Тахир Ишан оның Түркістанда тұрғанын және қазақтардың Керей тайпасына тиесілі екенін айтады.⁶⁰

57 Өзбекстанның Орталық Мемлекеттік архиві (Ташкент), қор И-323, тізім 2, іс 90.

58 Қазан университеті қолжазбасы инв. № Т-2681, сондай-ақ, XIX ғасырдың соңында немесе XX ғасырдың басында көшірілген.

59 ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 855, п. 76а.

60 Жоғарыда ‘Алим Шайх пен Мухаммад Шариф арасындағы Йасауиға силсиласының Тахир Ишан нұсқасын қайталайтын екі мәтінмен байланысты аталған өзбек тайпаларына тиесілі

Керісінше, жоғарыда аталған силсила диаграммаларында Мавлана 'Аваз-Мухаммад Басирдің басқа бір шәкірті туралы айтылады. Қазан нұсқасында шәкірт «Ахунд Дамулла Нийаз-Мухаммад Шайх Чуқмақи» деп аталады және соңғы нисбаның қосылуы (сондай-ақ, «Чақмақи» және «Чақмақи» нұсқаларында кездеседі). Бұл тұлғаның Ташкент диаграммасында «Ишан Халифа Нийаз Мухаммад ал-Бухари» деп аталатыны расталады. Ол XVIII ғасырдың соңындағы әйгілі Бұхара шайхы болған. Нийаз-Мухаммад Чуқмақи негізінен әйгілі Ишан Имла' (1161 немесе 1162/1749 ж. қ. б.) шәкірті ретінде танылған. Сонымен қатар, ол Манғыттар билеушісі Шах Мурадтың шайхы ретінде де белгілі.⁶¹ Нийаз-Мухаммад пен Ишан Имла' XVIII ғасырда бастауыш трансмиссияның ұйымдық ізбасарлық пен қауымдық құрылымнан ажырағанын көрсетеді. Бұл әлі де толық мойындалмаған даму құбылысы болып табылады және «топталаған» силсилаалардың жарқын мысалдарына жатады. Олардың Йасауийа силсилаалары бар шайхтардан бастауыш трансмиссияны алғаны туралы хабарлануы енді Йасауи ұйымдық құрылымын немесе қауымдық қатысуды анық көрсетпейді. Қалай болғанда да, Нийаз-Мухаммад пен Ишан Имла'ның (және олардың ізбасарларының) қызметі Бұхарада шоғырланғаны анық. Олардың Сырдария аңғарына немесе Дешт-и Қыпшаққа ықпалы белгісіз болып қалады.

'Алим Шайх пен Мухаммад Шариф арасындағы Йасауийа силсиласының әртүрлі тұжырымдамаларын қарастыра отырып, ең ақыға қонымды қорытынды жасауға болады. Сырдария аңғарынан шыққан әртүрлі шайхтар, оның ішінде Хусайн Шайх Ақ-қурғани, Ибрахим Қавғани, Мирза 'Али Шайх Туркистани және оның ұлы 'Абд ар-Рафи', сондай-ақ, Ходжа Мухаммад Утрари, 'Алим Шайхтың мұрасымен байланысты Йасауийа сопыларының бос қауымдастығында шәкірттік және оқыту мен лицензиялау байланыстарын сақтаған.

Бұл түсінік Сырдария аңғарында бірнеше Йасауийа шайхтарының желісі қалыптасқанын көрсетеді. Әртүрлі жазбаларды біріктіруге тырыссақ, 'Алим Шайхтың осы аймақта белсенді үш шәкірті болған деп тұжырымдауға болады. Атап айтқанда, Ибрахим Қавғани, Мирза 'Али Шайх Туркистани және Хусайн Шайх Ақ-қурғани, мүмкін, олар аға буын ретінде әрекет еткен (Қавғани, бәлкім, 'Алим Шайхтың ұстазы Пирим Шайхпен де байланыста болған). Бұл тұлғалар арасындағы нақты қарым-қатынастар күрделі болуы мүмкін. Бір шайхтың басқаларын «мұраға алуы» немесе олардың арасында шәкірттік байланыстар орнатуы ықтимал. Мысалы, Хусайн Шайхтың Мирза 'Али Шайхтың ұлын үйретуі таңқаларлық емес, тіпті, егер ресми түрде Хусайн Шайхтың шәкірті болса да. Ходжа Мухаммад Утраридің жағдайы күрделірек. Кейбір дереккөздер оның Мавлана Мухаммад Шарифпен байланысын атап өтеді, тіпті, оны шәкірті деп атайды. Бірақ көптеген хикаялар бұл екі тұлғаның байланысы туралы ештеңе айтпайды. Олар көбінесе бұл екі тұлға мен олардың тиісті қауымдық мұралары арасындағы елеулі тәуелсіздікті көрсетеді.

Бұл тұрғыдан алғанда қызықты жайт – біздің дереккөздерімізге сүйенсек, Сырдария аңғарындағы осы шайхтарды қамтитын барлық сопылық силсилаалары көп ұзамай Бұхараға қайта оралады. Небәрі бірнеше ұрпақ ішінде 'Абд ар-Рафи'

шайхтардың екі түркі тізімінде «Суфи Миср 'Али Шайх» (11838 қолжазбада осылай; 12780 қолжазбада «Миср 'Али Шайх») есімі аталған және оның Алчын тайпасынан болғаны жарияланған; одан кейін «Ахунд 'Азизан» (жоғарыда аталғандай, бұл Мухаммад Шарифтің атауы болуы мүмкін), ол Керей тайпасына тиесілі деп көрсетілген.

61 Тазкира-йи Маджзуб Намангани, ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 2662, пп. 62b-63a.

Шайх пен Мухаммад Утраридің силсилалары Бұхарада белсенді болған ұстаздармен ғана шектеледі (әрине, Мухаммад Шарифті қоса алғанда) және олар Сырдария аңғарында маңызды рөл атқаруды тоқтатады. Бұл құбылысты біздің дереккөздеріміздің көпшілігі Бұхарадан шыққандықтан деп түсіндіруге болады. Алайда, басқа факторлар да әсер еткен болуы мүмкін. Мысалы, Түркістан аймағындағы мұрагерлік желілер мен Йасауиия сопылық силсилалары арасындағы күрделі өзара әрекеттесу. Әсіресе, 'Алим Шайх пен Мухаммад Шариф арасындағы силсилаға енгізілген басқа тұлғаларға (Тахир Ишан мен «Самараттың» авторы арқылы енгізілген) назар аударған жөн. Бұл шайхтардың Қавған, Ақ-Қорған, Түркістан және Уттар тумалары екені айқын. Бұл аймақ Ахмад Йасауидің отбасына немесе басқа әулиелерге биологиялық байланысы бар «Йасауи» топтарынан құралған. Осы тұлғалардың аймақпен байланыстары біздің дереккөздердегі шежіре қарым-қатынастарының түсініксіздігін тек 'Алим Шайхтың сопылық шеңберімен байланыстырылған шайхтардың әртүрлі карьераларын ұтымды ету ғана емес, сонымен бірге басқа бірдеңе де бар екенін болжауға мүмкіндік береді. Тахир Ишанның Йасауиия силсиласын көрсететін контекст, жоғарыда аталған мәтіндерде түрлі сопы әулиелердің тайпалық қатыстылығының көрінуі арқылы бұл қорытындыны растай алады.

Басқаша айтқанда, біздің дереккөздердегі сәйкессіздіктер қарастырылып отырған тұлғалардың бастапқыда Түркістан маңындағы жергілікті, мүмкін мұрагерлік силсилалармен байланысты болуынан туындаған болуы ықтимал. Бұл тұлғаларды Йасауиия дәстүрінің өкілдері ретінде таныды деп болжауға болады. Олар шын мәнінде 'Алим Шайхпен, оның шәкірттерімен немесе Мухаммад Шарифпен байланысты болған болуы мүмкін. 'Алим Шайхтың Түркістанға зиярат жасағаны туралы, сондай-ақ, Қасим Шайхтың сол аймақтағы «лицензиясыз» шәкірті туралы хикаяларды еске түсіру маңызды. Алайда, олардың негізінен мұрагерлік байланыстары болғандықтан, олардың силсилалық қатынастары әртүрлі жазушылар жағынан әртүрлі түсіндірілген болуы мүмкін. Мысалы, біз Мавлана Мухаммад Шарифтің 'Абд ар-Рафи' Туркистанимен байланысы болған деп болжай аламыз. Бірақ бұл тұлға негізінен тек қана мұрагерлік қасиеттілікке негізделген силсилаға тиесілі болып, 'Алим Шайх немесе оның рухани силсиласымен минималды байланыста болған. Сонымен қатар, «Самаратта» 'Абд ар-Рафи' Ахмад Йасауидің ұрпағы ретінде аталады. «Самараттың» авторы оны Мухаммад Шарифпен және 'Алим Шайхтың шәкірттерімен байланысты болғанын білгендіктен, оны 'Алим Шайхпен байланысты силсилаға орналастырған болуы мүмкін. Сол сияқты, Мухаммад Утрари Мухаммад Шарифтің замандасы болып, Бұхарада онымен бірге болған болуы мүмкін. Бірақ «Самаратта», Тахир Ишанның еңбегінде және әртүрлі силсилалық мәтіндер мен диаграммаларда ол тәуелсіз тұлға ретінде сипатталады. Бұл дереккөздердегі түсініксіздік мұрагерлік және силсилалық байланыстардың өзара әрекеттесуін көрсетеді және бұл процесс Йасауиия дәстүрін оның бастапқы кезеңінен бастап сипаттап келе жатқан құбылыс болуы мүмкін.

Мавлана Мухаммад Шарифтен кейінгі Йасауиия силсиласына қатысты дереккөздер бізге Мавлана 'Аваз-Мухаммад Басирдің XVIII ғасырдың басында белсенді болғанын, бірақ оның қызметінің негізінен Бұхарада өткенін көрсетеді. Алайда, Тахир Ишан Сопы Миср-'Али Қазақтың Сырдария аңғарында белсенді болғанын айтады. Сопы Миср-'Али Қазақ Ходжа Мухаммад Утраридің шәкірті ретінде 'Аваз Басирмен бірге аталған. Сопы Миср-'Али Қазақтан бөлек, Тахир Ишан Мухаммад Шарифтің шәкірті ретінде Ходжа Фузайлды да атап өтеді. Ходжа

Фузайл Худайдадтың биологиялық ұрпағы болған. Тахир Ишан оның Иқан мешітінде болғанын айтады, бұл мешіт Түркістаннан алыс емес жерде орналасқан.⁶² Ходжа Фузайл туралы бар ақпарат оның атақты бабасының отаны Самарқанд маңымен байланысын көрсетеді, бірақ Тахир Ишанның түсініктемесі оның Сырдария өңірімен де байланысы болғанын болжайды. Қалай болғанда да, бұл тұлғаның мұрасы бізді Сырдария өңірінен алыстатады. Тахир Ишан Ходжа Фузайлдың жалғыз шәкірті ретінде оның күйеу баласы, Мухаммад Шарифтің ұлы 'Абдуллаһ Ходжаны атайды. Алайда, басқа дереккөздерден Ходжа Фузайлдың екінші шәкірті болғанын білеміз,⁶³ ол өзінің ұлы, Лутфуллаһ еді. Лутфуллаһ өз кезегінде XVIII ғасырдың соңғы үлкен Йасауийа шайхы болған. Силсила келесідей жалғасады: Ходжа Фузайл > оның ұлы Лутфуллаһ > Худайдад Хорезми б. Таш-Мухаммад 'Азизан. Худайдад Хорезми XVIII ғасырдың соңында бірнеше еңбектің авторы болды, олардың бірі жақында жарық көрді.⁶⁴ Ол XIX ғасырдың басында өмір сүрген болуы мүмкін және Йасауийа сопылық силсиласымен және қауымдастығымен байланысты соңғы маңызды шайхтардың бірі болған. Оның силсиласы «топталған» силсилалар құбылысын көрсетеді, себебі сол кезеңде «таза» Йасауийа, Нақшбандийа немесе басқа силсилаларды ажырату дерлік мүмкін емес болған. Бұл қысқаша силсилада аталған барлық тұлғалар негізінен немесе тек Мауараннахрда белсенді болған көрінеді.

Кашмирлік жазушы Мухаммад А'замның 1139/1726 жылы аяқталған «Ашджар ал-хулд» атты еңбегінен біз Мавлана Мухаммад Шарифтің Сырдария аңғарымен уақытша болса да байланысқан тағы бір шәкірті туралы білеміз. Бұл еңбек Мавлана Мухаммад Шарифтің сопылық дәстүрінде кеңірек аймақтармен байланыс орнатқанын көрсететін қызықты дерек болып табылады. Бұл тұлға Қазы Давлатшах деп аталады және Мухаммад А'зам оны жеке таныған.⁶⁵ Ол Қазы Давлатшахтың бұрын қасиетті қызметінде болғанын растайды, «ол Йасауийа тариқатының көрнекті тұлғаларының бірі болған». Әңгімеде Қазы Давлатшахтың «Арыс өзеніне жақын орналасқан Арустың тәуелді жерлеріндегі Истиджабтан» (яғни, Исфиджаб/Сайрам) шыққан тумасы және хусайни сайинд екені айтылады (соңғы мәлімет оны Сайрамдағы ходжа шежірелерінің бірімен байланыстыруы мүмкін). Бірақ ол XVII ғасырда Сырдария өңірінен шыққан немесе сол жерде белсенді болғанын көрсетеді (Мысалы, 'Абд ар-Рафи' Шайх және Ибрахим Қавғани сияқты шайхтармен байланысын да көрсетеді). Йасауийа тариқатына қатысты әңгімеде Қазы Давлатшах Мавлана Мухаммад Шарифтің шәкірті болғаны және оның толық мұрагерлігі мен рұқсатымен Арус жазықтарына баруға лицензия алғаны айтылады. Өмірінің соңына қарай ол қажылыққа аттанып, Кашғар арқылы Үндістанға жол тартқан. Осы сапар барысында «ол өзінің қасиетті қатысуымен Кашмирді

62 ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 855, пп. 75а, 77а (Йасауийа силсиласының өлең түрінде қайталануы).

63 Бұл байланыс ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 8684/І (пп. 1б-16а) еңбегінде жазылған силсилада расталған; қолжазба сипаттамасы төмендегі еңбекте берілген: Каталог суфийских произведений XVII–XX вв. из собраний Института востоковедения им. Абу Райхана ал-Бируни Академии наук Республики Узбекистан, басылымды дайындағандар: Бахтияр Бабаджанов, Улрике Бернд, Аширбек Муминов и Юрген Пауль (Штутгарт, 2002), бб. 13–17, №3.

64 Шайх Худайдад б. Таш-Мухаммад ал-Бухари, Бустан ал-мухиббин, редакторлар Б. М. Бабаджанов және М. Т. Кадырова (Туркестан, 2006).

65 Мухаммад А'зам, Ашджар ал-хулд, ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 498, пп. 131b-132a; қолжазба СВР, III, 363, № 2689 сипатталған.

құрметтеген». 1122/1710–1711 жылы Қазы Давлатшах Сринагарға келгені сөзсіз айтылады. Ол Кашмирде шамамен үш жыл өткізіп, көптеген адамдарды өзінің кең руханиятымен таңғалдырған. Кейін қажылықты аяқтау үшін сапарға шыққанымен, Дели (Шах-Джаханабат) қаласына жеткенде, 1126 жылы 16 шаввалда/1714 жылы 23 қазанда қайтыс болды. Автор қорытындылай келе, «Бұл аймақта Йасауиия силсиласының таралуы осы қасиетті тұлға арқылы жүзеге асқан деп айтуға болады. Өйткені, [оның келуіне дейін] бұл жерде Йасауиия тариқатының ешқандай белгісі болмаған. Он бес жылдан кейін Ишан Халифат ар-Рахман (Шайх 'Убайдуллаһ Бухари, Мавлана Мухаммад Шарифтің тағы бір шәкірті) осы аймаққа келіп, Йасауиия тариқатының одан әрі дамуына жол ашқан».

Бұл тұлғаның Дешт-и Қыпшақ шекараларындағы кем дегенде, болуының маңыздылығына келсек сол автордың басқа бір еңбегінде «Қазы Давлатшах Хусайни Бухари» Сайрамда, «аз билад-и арус» туған. Бірақ Бұхарада өскен және Мавлана Мухаммад Шарифтен білім алған деп растайды. Дегенмен, ол, сондай-ақ, «өмірінің көп бөлігін» Түркістанның шекараларында ізденушілерге басшылық етуге арнағанын растайды. Кейін қажылыққа Кашғар арқылы аттанып, 1123 жылдың соңында/1712 жылдың қаңтар-ақпан айларында Кашмирге жеткен.⁶⁶

Сырдария аңғарымен байланысты Мухаммад Шарифтің тағы бір мүмкін шәкірті туралы Тахир Ишан қысқаша еске алады. Ол Мухаммад Шарифтің серіктесі болған және Йасауиия силсиласын Қасим Шайхтан кейін өлеңмен қорытындылай отырып,⁶⁷ өзінің арманында Мухаммад Шарифтің пайда болып, оған кітапты тапсырғанын айтады. Бұл арман белгілі бір Шайх Са'ид-и Қурғанның Тахир Ишанға кітап жіберетіні туралы белгі ретінде сипатталған, кітап оның барлық қиындықтарын шешкен екен. Тахир Ишан Шайх Са'ид-и Қурғанды Мухаммад Шарифтің шәкірті ретінде тікелей атамаса да, оның меңзеуі осыған жақын көрінеді. «Қурған» атауы Орта Азиядағы жер атауларында жиі кездеседі, бірақ оны Шайх Са'идтің қызмет ету саласын Йасауиия шайхы Хусайнге берілген «Ақ-қурғани» нисбасымен және XVII ғасырдағы Йасауиия шайхтарының кеңірек «кластерімен» байланыстыру мүмкіндігі бар. Бұл шайхтар Сырдария алқабынан шыққан, мүмкін, олардың қатарына «Истиджабтан» болған Қазы Давлатшах да кіреді.

* * *

Жоғарыда айтылғандай, XVII және XVIII ғасырлардағы Сырдария шайхтары туралы дереккөздердегі кейбір шатасулар силсила негізіндегі ұйымдастырушылық құрылым мен туыстық немесе биологиялық ұрпаққа негізделген қатынастар

66 Мухаммад А'зам, Вақи'ат-и Кашмир, British Library қолжазбасы, Ог. 26,282, пп. 2486-2496; салыстырыңыз, осы еңбектің литографиялық басылымы, «Тарих-и Кашмир-и А'замй» (Лахор, 1303/1885), бб. 221–222. Дешт-и Қыпшақтағы Қазы Давлатшахтың қызметі туралы қосымша дәлелдер үшін мен Сібірден шыққан түркі тіліндегі мәтінді зерттеген Альфрид Бустановқа қарыздармын. Ол «Давлатшах б. Шах Абдул-Ваххаб» («Исбиджафй» нисба берілген) Бұхарадан шыққан және «қалмақтардың» билеушісін исламға айналдырған деп растаған (бұл оқиға XVII ғасырдың соңы мен XVIII ғасырдың басында Сайрам мен Сырдария өңіріне Жоңғар жорықтарының жиілеуімен байланысты), сондай-ақ, Давлатшахтың Тобыл маңында белсенді болған сібірлік шәкірті туралы дәлелдер тапты. А. К. Бустанов, «Суфийские легенды об исламизации Сибири» // Тюркологический сборник 2009–2010: Тюркские народы Евразии в древности и средневековье (Москва, 2011), бб. 63, 66 және Бустановтың осы томдағы үлесін қар.

67 ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 855, п. 76b; салыстырыңыз п. 73a.

арасындағы өзара әрекеттесуді көрсетеді. Бұл сопылық өте ескі және даулы құбылыс болып табылады және сопылық қауымдастықтарындағы сабақтастық пен көшбасшылық мәселелерін түсінуде маңызды рөл атқарады. Алайда, Мавлана Мухаммад Шарифтен кейінгі кезеңде, әсіресе XVIII ғасырдың басы мен ортасында, біз тағы бір құбылыспен бетпе-бет келеміз. Бұл мұрагерлік шежірелердің ықпалы ғана емес, XVIII ғасырдың соңына қарай жиі байқалатын қауымдық шекаралардың бұдырлануы мен шежіре байланыстарының «топталуы». Бұл үдеріс XVII ғасырдың аяғында-ақ басталып, «Йасауи» қауымдық сәйкестігін әлсірете бастаған болуы мүмкін. Алайда, Мавлана Мухаммад Шарифтен кейінгі кезеңде, XVIII ғасырдың басы мен ортасында, біз тағы бір маңызды құбылыспен бетпе-бет келеміз. Бұл мұрагерлік шежірелердің ықпалы ғана емес, XVIII ғасырдың соңына қарай байқалатын қауымдық шекаралардың бұдырлануы және шежіре байланыстарының «топталуы». Бұл процесс, шын мәнінде, XVII ғасырдың аяғында-ақ басталып, Йасауи қауымдық сәйкестігін әлсірете бастаған болуы мүмкін. Бұл даму «Йасауи» тариқатының құрылымына ғана емес, жалпы сопылық қауымдарының іштей бөлінуіне де әсер еткен. Осыны ескере отырып, Хусайн Шайх Ақ-құрғани немесе 'Абд ар-Рафи' Туркистанидың мұрасын тек «Йасауи» шеңберінде ғана емес, «Нақшбанди» немесе мұрагерлік байланыстар арқылы қалыптасқан әлеуметтік ортада да қарастыру керек деп болжауға болады.

XVII және XVIII ғасырлардың басында Сырдария бассейнімен байланысты әртүрлі шайхтар арасында қатынастарды қалай түсінсек те, олардың байланыстары маңызды. Мысалы, Мавлана Ибрахим Туркистани Қавғани, Хусайн Шайх Ақ-құрғани, Мирза 'Али Шайх Туркистани, 'Абд ар-Рафи' Шайх Туркистани, Ходжа Мухаммад Утрари, Шайх Са'ид-и Құрған және Қазы Давлатшах сынды тұлғалармен Йасауи силсиласында екі негізгі «тірек» бар: 'Алим Шайх пен Мавлана Мухаммад Шариф. Бұл шайхтардың «кластері» Мухаммад Шарифтің салыстырмалы түрде аз белгілі ізбасарларының буыны немесе одан кейінгі екінші буыннан кейін жойылады. Осы кезеңнен кейін жұмбақ тұлға Сопы Миср-'Али Қазақ пайда болады. Оның атауы қызықты, себебі ол даладағы Йасауи қатысуы туралы жаңа агиографиялық ақпараттарды ашуға мүмкіндік береді. Егер мұндай ауызша дәстүр табылса, оның мәліметтерін жазбаша дереккөздердегі атаулармен салыстыру маңызды болады. Кейбір атаулар силсила немесе трансмиссия жолдарын ауызша хикаялар арқылы кейінгі кезеңдерге дейін жеткізілген болуы мүмкін. Алайда, дәлелдер табылмайынша, қолда бар дереккөздерге сүйене отырып, Дешт-и Қыпшақтағы Йасауи тариқатының қатысуы Мауараннахрдағыдан әрдайым шектеулі болғанын мойындауымыз керек. XVIII және XIX ғасырлардағы сопылық қауымдастықтарды зерттеу, сондай-ақ, кейбір Йасауи қауымдастықтарының жоғалуына себеп болған байланыс үгілерінің өзгеруін көрсетеді. Бұл қорытындылар Йасауи дәстүрінің Даладағы және қазақтар арасындағы мұралары дәстүрлі «сопылық тариқат» аясынан тыс ізделуі керек деген ойды тудырады.

Жалпы айтқанда, Йасауи дәруіштері туралы стандартты әңгімелер негізсіз. Өйткені олар Йасауи дәстүрі туралы қолда бар жазбаша дереккөздерге нақты жүгінбей-ақ қалыптастырыған. Дегенмен, бұл жазбаша дереккөздер XVI, XVII және XVIII ғасырларда Мауараннахрда орналасқан Йасауи шайхтарының ізбасарлары болған Сырдария алқабынан және кем дегенде Дешт-и Қыпшақ шекараларынан шыққан адамдар туралы кездейсоқ ақпараттарды қамтиды. Кейбір жағдайларда мұндай тұлғалар қазақтардың Дешт-и Қыпшақта өмір сүрген көшпелі қауымдастықтарымен туыстық құрылымдар, рәсімдік практикалар немесе нақты

бастауыш байланыстар арқылы Йасауиия дәстүрімен байланысты орнатуда маңызды рөл атқарған болуы мүмкін. Бірақ кез келген жағдайда дәл осы тұғалар арасында қазақтың ауызша дәстүрінің жеке тұғаларымен (және әлі зерттелмеген жазбаша дереккөздермен) ықтимал байланыстарды іздеу ең пайдалы болуы мүмкін.

Библиография

Негізгі дереккөздер

Eskandar Beg Monshi, *History of Shah 'Abbās the Great*, аударған Roger Savory, 2 том (Boulder, Colorado, 1978)

‘Али б. Хусайн Сафи, *Рашахат-и ‘айн ал-хайат*, редактор: ‘Али Асғар Му‘инийан (Тегеран, 2536/1977)

‘Алим Шайх ‘Алийбади, *Ламахат*, РҒА ШҚИ қолжазбасы, инв. № С1602

Ибрахим Қавғани, *Рисала*, Алматы, Қазақстан Республикасы Ұлттық кітапханасының қолжазбасы, инв. № 87/VII, пп. 269а-294б

Мухаммад А‘зам, *Ашджаар ал-хулд*, ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 498

Мухаммад А‘зам, *Вақи‘ат-и Кашмир*, Британ кітапханасы қолжазбасы, От. 26,282

Мухаммад А‘зам, *Тарих-и Кашмир-и А‘зами* (Лахор, 1303/1885)

Силсила диаграммасы, Қазан университеті қолжазбасы, инв. № Т-2681

Силсила диаграммасы, ӨР ШИ қолжазбасы, № 8684/1

Тазкира-йи Маджзуб Намангани, ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 2662

Тазкира-йи Тахир Ишан, ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 855

Такмила-йи Ламахат, РҒА ШҚИ қолжазбасы, инв. № С1602

Хазини, *Джами‘ ал-муршидин*, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz қолжазбасы, инв. № orient. Oct. 2847

Хафиз Басир, *Махзар ал-‘аджа‘иб*, ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 8716

Хусайн Сарахси, *Са‘дийа*, ӨР ШИ қолжазбасы, инв. № 4514

Шайх Худайдад б. Таш-Мухаммад ал-Бухари, *Бустан ал-мухиббин*, редакторлар: Б. М. Бабаджанов және М. Т. Кадырова (Түркістан, 2006)

Шах-Махмуд б. Мирза Фазил Чурас: *Хроника*, редактор және аудармашы О.Ф. Акимешкин (Москва, 1976)

Қосымша әдебиеттер

Adshead, Samuel A. M., *Central Asia in World History* (New York, 1993)

Babajanov, Bakhtyar және Szuppe, Maria: *Les inscriptions persanes de Châr Bakr, nécropole familiale des khwāja Jūybāgī près de Boukhara* (London, 2002)

DeWeese, Devin, "Orality and the Master-Disciple Relationship in Medieval Sufi Communities (Iran and Central Asia, 12th–15th centuries)," in: *Oralité et lien social au Moyen Âge (Occident, Byzance, Islam): parole donnée, foi jurée, serment*, ред. Marie-France Auzéru және Guillaume Saint-Guillain (Париж, 2008), 293–307

DeWeese, Devin, "Spiritual Practice and Corporate Identity in Medieval Sufi Communities of Iran, Central Asia, and India: The Khalvati/‘Ishqī/Shatṭāri Continuum," in: *Religion and Identity in South Asia and Beyond: Essays in Honor of Patrick Olivelle*, ред. Steven Lindquist New York/London/Dehli, 2010), 251–300

DeWeese, Devin, "The Descendants of Sayyid Ata and the Rank of Naqīb in Central Asia," *Journal of the American Oriental Society* 115 (1995): 612–634

- DeWeese, Devin, "The Eclipse of the Kubravīyah in Central Asia," *Iranian Studies* 21/1–2 (1988), 45–83
- DeWeese, Devin, "The Mashā'ikh-i Turk and the Khojagān: Rethinking the Links between the Yasavī and Naqshbandī Sufi Traditions," *Journal of Islamic Studies* 7/2 (1996): 180–207
- DeWeese, Devin, "The Politics of Sacred Lineages in 19th-Century Central Asia: Descent Groups linked to Khwaja Ahmad Yasavi in Shrine Documents and Genealogical Charters," *International Journal of Middle East Studies* 31/4 (1999): 507–530
- DeWeese, Devin, "The Yasavī Order and Persian Hagiography in Seventeenth-Century Central Asia: 'Ālim Shaykh of 'Alīyābād and his Lamaḥāt min nafaḥāt al-quḍs," in: *The Heritage of Sufism, том III: Late Classical Persianate Sufism (1501–1750), The Safavid and Mughal Period*, ред. Leonard Lewisohn және David Morgan (Oxford, 1999), 389–414
- DeWeese, Devin, "The Yasavī Order and the Uzbeks in the Early 16th Century: The Story of Shaykh Jamāl ad-Dīn and Muḥammad Shibānī Khān," in: *Центральная Азия: Источники, история, культура. Материалы международной научной конференции, посвящённой 80-летию доктора исторических наук Е. А. Давидовича и академика РАН, доктора исторических наук Б. А. Литвинского (Москва, 3–5 апреля 2003)*, ред. Е. В. Антонова и Т. К. Мкртычев (Москва, 2005), 297–310.
- DeWeese, Devin, "Yasavī Šayḥs in the Timurid Era: Notes on the Social and Political Role of Communal Sufi Affiliations in the 14th and 15th Centuries," in: *La civiltà timuride come fenomeno internazionale*, ред. Michele Bernardini [= *Oriente Moderno*, N.S., 15 (76), № 2 (1996)]: 173–188
- DeWeese, Devin, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition* (University Park, PA, 1994)
- Eilers, Wilhelm (ред.), *Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland, Band XIV/1: Persische Handschriften* (Wiesbaden, 1968)
- Karpat, Kemal H.: "The Roots of Kazakh Nationalism: Ethnicity, Islam or Land?," in: *A Collapsing Empire: Underdevelopment, Ethnic Conflicts and Nationalisms in the Soviet Union*, ред. Marco Buttino (Milan, 1993), 313–333
- Kochnev, Boris: "Les relations entre Astrakhanides, khans kazaks et 'Arabshahides (dernières données numismatiques)," *L'Héritage timouride: Iran - Asie central - Inde, XVe–XVIIIe siècles* (= *Cahiers d'Asie centrale* 3–4 [1997]): 157–167)
- Muminov, Aširbek K.: "Die Qoʻzas: Arabische Genealogien in Kasachstan," in: *Muslim Culture in Russia and Central Asia from the 18th to the Early 20th Centuries*, том 2: *Inter-Regional and Inter-Ethnic Relations*, ред. A. von Kügelgen, M. Kemper және A. J. Frank (Berlin, 1998), 193–209
- Rashid, Ahmed: *Jihad: The Rise of Militant Islam in Central Asia* (New Haven and London, 2002)
- Ro'i, Yaacov: *Islam in the Soviet Union: From the Second World War to Gorbachev* (London, 2000)
- Roy, Olivier: *The New Central Asia: The Creation of Nations* (New York, 2000; алғаш рет шыққан: *La Nouvelle Asie centrale ou la fabrication des nations* [Paris, 1997])
- Schwarz, Florian: "Unser Weg schließt tausend Wege ein: Derwische und Gesellschaft im islamischen Mittelasien im 16. Jahrhundert" (Berlin, 2000)
- Soucek, Svat: *A History of Inner Asia* (Cambridge, 2000)
- Yemelianova, Galina M.: *Russia and Islam: A Historical Survey* (New York, 2002)
- Абдулло, Сафар және Бакир Камалледини, С. М. (ред.), *Каталог рукописных книг на персидском языке из собрания Национальной библиотеки Республики Казахстан* (Алматы, 2008)
- Абусейтова, Меруерт Х., *Казахстан и Центральная Азия в XV–XVII вв.: история, политика, дипломатия* (Алма-Ата, 1998)
- Аминов, Бабур: *Самаркандские шейхи ясавия // The Role of Samarkand in the History of World Civilization: Materials of the International Scientific Symposium devoted to the 2750th Anniversary of the City of Samarkand* (Ташкент/Самарканд, 2007), 66. 346–349

- Асылбеков, М. Х., Акишев, К. А. и др. (ред.): Свод памятников истории и культуры Казахстана: Южно-Казахстанская область (Алма-Ата, 1994)
- Бабаджанов, Бахтияр, "Ишкыя" // Ислам на территории бывшей Российской империи: Энциклопедический словарь, вып. 3 (Москва, 2001), с. 46–47.
- Бабаджанов, Бахтияр, "Мир-и Араб" // Культура кочевников на рубеже веков (XIX–XX, XX–XXI вв): Проблемы генезиса и трансформации. Материалы международной конференции, г. Алматы, 5–7 июня 1995 г. (Алма-Ата, 1995), бб. 88–102
- Бабаджанов, Бахтияр, Уарике Бернд, Аширбек Муминов, Юрген Пауль (редакторлар), Каталог суфийских произведений XVII–XX вв. из собраний Института востоковедения им. Абу Райхана аль-Бируни Академии наук Республики Узбекистан (Штутгарт, 2002)
- Бабаджанов, Бахтияр, Эпиграфические памятники мусульманских мазаров как источник по истории суфизма (на примере мазаров Астана-Ата и Катта Лангар), in: Из истории суфизма: Источники и социальная практика, ред. М. М. Хайруллаев (Ташкент, 1991), сс. 89–98.
- Бартольд, В. В.: Сочинения, т. III (Москва, 1965)
- Бустанов, А. К.: "Суфийские легенды об исламизации Сибири," Тюркологический сборник 2009–2010: Тюркские народы Евразии в древности и средневековье (Москва, 2011), сс. 33–78
- Грошев, В. А.: Иригация Южного Казахстана в средние века (Алма-Ата, 1985)
- Каллаур, В.: Древние города, крепости и курганы по реке Сыр-Дарье, в восточной части Перовского уезда // ПТКЛА 6 (1901), 69–78
- Кастанье, И. А.: Древности Киргизской степи и Оренбургского края (Оренбург, 1910)
- Құрбанқожаев, С.: Қожа Ахмет Ясауи туралы аңыз-әңгімелер // Ясауи тағылымы (Түркістан, 1996), бб. 132–141
- Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII веков (Алма-Ата, 1969)
- Микалухо-Маклай, Н. Д. (ред.): Описание таджикских и персидских рукописей Института народов Азии, вып. 2, Биографические сочинения (Москва, 1961)
- Муменов, Аширбек, фон Кюгельген, Анке, ДиУис. Девин, Кемпер, Михаэл (ред.): Исламизация и сакральные родословные в Центральной Азии: Наследие Ишхака Баба в нарративной и генеалогической традициях, том 2: Генеалогические грамоты и сакральные семейства XIX–XXI веков: насаб-нама и группы ходжей, связанных с сакральным сказанием об Ишхак Бабе / Islamization and Sacred Lineages in Central Asia: The Legacy of Ishaq Bab in Narrative and Genealogical Traditions, Vol. 2: Genealogical Charters and Sacred Families: Nasab-namas and Khoja Groups Linked to the Ishaq Bab Narrative, 19th–21st Centuries (Алматы, 2008)
- Нуртазина, Н. Д.: Ислам в истории средневекового Казахстана (Алматы, 2000)
- Семёнов, А. А. и др. (ред.): Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР (Ташкент, 1960)
- Султангалиева, А. К.: Ислам в Казахстане: История, этничность и общество (Алматы, 1998)
- Султанов, Т. И.: Кочевые племена Приаралья в XV–XVII вв. (Вопросы этнической и социальной истории) (Москва, 1982)
- Табышалиева, Анара: Вера в Туркестане (Очерк истории религии Средней Азии и Казахстана) (Бишкек, 1993)

ИСЛАМ ТАРИХЫ, ӨНЕРІ
МЕН МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУ ОРТАЛЫҒЫ

«ƏZİRET SULTAN» ҰАТТЫҚ
ТАРИХИ-МӘДЕНИ МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫ

Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам және Йасауийаның мәдени тарихы

Девин ДиУис

Истамбұл-Түркістан 2025

ӘОЖ 297(574+575)

КБЖ 86.3(5Қаз)я73

Д-36

Алғы сөзін жазғандар: **Нұрлан Дүкенбаев, Махмуд Ерол Қылыч**

Баспаға дайындағандар: **Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов, Нұрлан Дүкенбаев, Селахаддин Уйгур**

Девин ДиУис. Қазақстан мен Орталық Азиядағы ислам және Йасауийаның мәдени тарихы. Ағылшын тілінен қазақ тіліне аудармасы / Аударған: Камила Муминова. Баспаға дайындағандар: Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов, Нұрлан Дүкенбаев және Селахаддин Уйгур. – Ыстамбұл, Түркістан: «Әзірет Сұлтан» Ұлттық тарихи-мәдени музей-қорығы, IRCICA, 2025. – 688 б. – (Ислам өркениетінің тарихы бойынша дереккөздер мен зерттеулер сериясы; № 61)

ISBN: 978-92-9063-453-9

Бұл кітап Қазақстанның ислам мәдениеті мен жазба мұрасын зерттеу саласындағы маңызды жетістіктермен таныстыруды мақсат етеді. Девин ДиУис зерттеулерінің үлкен бөлігі қазақ тіліне аударылып, бір жинаққа біріктіріліп отыр. Америкалық ғалымның еңбектері Қазақстанның академиялық қауымдастығы үшін ерекше құнды. Себебі, оның зерттеулері нәтижелі, пайдаланған әдістері тиімді, қолданған ортағасырлық дереккөздері өте мол әрі сенімді. Осы жетістіктер отандық зерттеушілерге тың идея, жаңа бағытқа жол ашатыны анық.

ӘОЖ 297(574+575)

КБЖ 86.3(5Қаз)я73

ISBN: 978-92-9063-453-9

Sources and Studies on the History of Islamic Civilisation Series; no. 61

Cataloguing in Publication Data

Devine DeWeese. Cultural History of Islam and the Yasawiya in Kazakhstan and Central Asia. Translation from English into Kazakh / Foreword by Nurlan Dukenbayev and Preface by Mahmud Erol Kılıç. Transl. Kamila Muminova. Editors: Urqiya Utepbergenova, Ashirbek Muminov, Nurlan Dukenbayev and Selahaddin Uygun. Istanbul, Turkistan: National Historical and Cultural Museum-Reserve Azret Sultan, IRCICA, 2025. 688 pages.

© Copyright | IRCICA & National Historical and Cultural Museum-Reserve Azret Sultan
Istanbul, Turkistan 2025

Аударған: **Камила Муминова**

Баспаға дайындағандар: **Ұрқия Утепбергенова, Әшірбек Муминов,
Нұрлан Дүкенбаев, Селахаддин Уйгур**

Басып шығарған және түптеу жасаған: www.secilofset.com.tr

МАЗМҰНЫ

ӘУЕЛГІ СӨЗ (Н.М. Дүкенбаев)	7
АЛҒЫ СӨЗ (Проф. Махмұд Ерол Кылыч)	9
КІРІСПЕ (Проф. Девин ДиУис).....	11
Аңдатпа.....	13
Summary	15
Аннотация	17
Қысқартулар.....	19
1. Орталық Азиядағы Кубрауиға тариқатының әлсіреуі.....	21
2. Орталық Азия тарихы туралы ескерусіз қалған бір дерек: XVII ғасырлық Йасауиға агиографиясы – «Манақиб ал-ахйар».....	55
3. Баба Камал Джанди және Орталық Азия түркілері арасындағы Кубрауиға дәстүрі	65
4. Түркі машайықтары және Ходжаган: Йасауиға және Нақшбандиға сопылық дәстүрлері арасындағы байланыстарды қайта қарастыру	95
5. Тимурилер дәуіріндегі Йасауиға шайхтары: XIV және XV ғасырлардағы сопылық қауымдардың әлеуметтік және саяси ролі туралы ескертпелер.....	117
6. Орталық Азиядағы XIX ғасырдың қасиетті шежірелер саясаты: Киелі орын құжаттары мен генеалогиялық шежірелердегі Ходжа Ахмад Йасауимен байланысты ұрпақ топтары.....	131
7. Йасауиға тариқаты және XVII ғасырдың Орталық Азиядағы парсы агиографиясы: ‘Алим Шайх ‘Алийабади және оның «Ламахат мин нафахат ал- қудс» еңбегі.....	155
8. Орталық азиялық бір қаланың қасиетті тарихы: XVIII-XIX ғасырлық Сайрам тарихы кітаптарындағы әулиелер, киелі орындар және шығу тегі туралы аңыздар	177
9. Қасиетті орындар және «қоғамдық» хикаялар: XVI-XVII ғасырларда Йасауиға сопылық тариқатының агиографиялық шығармаларындағы Ахмад Йасауи кесенесінің баяндалуы	217
10. XVI және XVII ғасырлардың басында Хорезмдегі Саййид Ата’и тобының ықпалы.....	235
11. Еділ-Орал аймағындағы исламдану мәселелері: Берке хан туралы дәстүрлер	263
12. Шайх Ахмад б. Худайдад Таразидің «Фунун ал-балаға» атты еңбегіндегі Науа’иға жол ашарлары: XV ғасырдағы Орталық Азия әдеби мәдениетінің ұмытылған бір дереккөзі.....	271
13. Мехмед Фуад Көпрүлүннің «Түрік әдебиетіндегі алғашқы мистиктер» кітабына алғы сөз	359
14. «Жария зикрі мен сама’ны негіздеу бойынша пәтуалар жинағына» алғы сөз.....	377
15. «Орталық Азиядағы исламдану мен киелі шежірелер» кітабының екінші томына алғы сөз.....	383